

СТАТТІ

УДК 904.911,37 (477 : 282.247.314-192.2)“6383”

**ГОРОДИЩА РАННЬОЗАЛІЗНОГО ВІКУ
У ВЕРХНЬОМУ І СЕРЕДНЬОМУ ПОДНІСТЕР'І**

Б. І. Завітій

Львівський національний університет імені Івана Франка
вул. Університетська, 1, Львів, 79000, e-mail: zawitij@ukr.net

Розглянуто типи городищ ранньозалізного віку у Верхньому та Середньому Подністер'ї, показано їх місце в просторовій структурі регіону. Виділено шість груп городищ, п'ять з яких належать до Гава-Голіградської культури, а одна – до ранньоскіфського часу.

Ключові слова: Подністер'я, ранньозалізний вік, Гава-Голіградська культура, черепино-лагодівська група, західноподільська група, городища, оборонні укріплення, вал, рів, культурний шар, житло, наземна споруда, кераміка.

Відсутність письмових відомостей про Верхнє і Середнє Подністер'я у ранньозалізний вік та незначна кількість археологічних робіт на цій території породжує чимало версій, гіпотез і теорій не лише про суспільний розвиток тогочасного населення [1–4; 13–15; 51–54], але й навіть про те, були чи не були тут городища [13] і до якої культури їх віднести [16. С. 190–192].

Відомо, що городища, як один із видів давніх поселень, з'являються лише на фінальній стадії первісності, тобто під час трансформації племінних та міжплемінних структур в територіальні. Звичайно, що не завжди така трансформація завершувалася утворенням державних структур. Проте навіть у таких випадках наслідком процесу є залишки укріплених поселень, які мали певну функцію в тогочасних спільнотах.

Потреба вивчення цього виду пам'яток назріла вже давно. Обґрунтування їхнього існування, створення каталогу та визначення місця в системі заселення на мікро-, мезо- та макрорегіональному рівнях дозволять, на нашу думку, по-новому висвітлити особливості суспільного, економічного і духовного розвитку тогочасного населення, а найближчим часом, й точніше визначити культурну приналежність цих пам'яток.

Городище – поселення, для якого характерні синхронні штучні лінії захисту та забудова на укріпленій території. Відповідно практичне виокремлення таких пам'яток повинно спиратися на добре розроблену методику польового пошукового процесу. На наше переконання, городища ранньозалізного віку у згаданому регіоні необхідно вивчати шляхом співставлення ліній захисту із синхронною житлово-господарською забудовою укріпленої території.

Детальний аналіз зібраної нами інформації про укріплені поселення дає підстави попередньо систематизувати їх за такими критеріями: географія (рельєф, висота над рівнем моря, висота над дзеркалом водойми, характер

ландшафту); площа центрального майданчика та прилеглих територій; планувальна структура оборонних об'єктів за поверхневими слідами (наявність чи відсутність в'їздів, додаткові укріплення при в'їздах, одиничні, подвійні лінії захисту); структура і параметри ліній захисту (топографія укріплених ліній, характер будівельного матеріалу валів, конструкція збережених насипів, ширина основи і висота тощо); характер забудови укріплених площадок (житлово-господарських, виробничих, культових тощо); місце городища в системі заселення на мікрорегіональному рівні. Саме такий підхід дозволив виділити шість груп городищ ранньозалізного віку у Верхньому та Середньому Подністер'ї.

Пам'ятки **I групи** поширені в Прут-Сіретському та Прут-Дністерському межиріччях (рис. 1). За топографією ліній захисту і площею їх поділено на дві підгрупи. До першої віднесено городища, розташовані в циркоподібних улоговинах, тобто у верхів'ях струмків на висоті 200–250 м над рівнем моря. Інколи через укріплені майданчики протікають невеличкі струмки. Деякі з них беруть початок в межах городищ. Зараз їхня територія вкрита правічними буково-грабовими лісами. Площа укріплень сягає 10 га. Кільцеві лінії захисту проходять по вододілу улоговин. Вони представлені валами і ровами. Земляні насипи валів мають такі параметри: ширину основи – до 10 м, висоту – 2 м, рови сягають 6 м ширини і 2 м глибини. Основним матеріалом для будівництва земляних насипів слугували важкі суглинкові ґрунти і леси. Забудова городищ цієї підгрупи представлена житловими спорудами заглибленого типу. Наприклад, Ржавинське городище займає циркоподібну улоговину (рис. 2). Його площадка, розмірами 400×400 м, обмежена земляним валом шириною 6–8 м і висотою до 1,5 м та ровом – шириною 6 м і глибиною до 1 м, які проходять по слабко вираженому вододілу. В межах укріпленої території виявлено три синхронні селища раннього періоду культури Гава-Голігради (IX ст. до н. е.), де досліджено заглиблені житла [5. С. 131]. Ми схильні віднести ці пам'ятки до єдиного комплексу, оскільки окрім невеличкого культового городища слов'янського часу, жодних поселень в його межах не виявлено.

Аналогічну планувальну структуру має городище Ревне-III. Воно також розташоване в циркоподібній улоговині і через його укріплену територію протікає струмок. Лінії захисту проходять по вододілу. Вони виражені внутрішнім ровом шириною 8–10 м та глибиною 1,5 м, валом висотою 2 м і шириною основи 10 м. На укріпленому майданчику виявлено декілька місць забудови житлово-господарськими комплексами раннього періоду культури Гава-Голігради. Головною ознакою цієї підгрупи є те, що в межах укріпленого майданчика, до ліній захисту, розташовані селища, причому найранішого періоду культури Гава-Голігради.

До другої підгрупи зачислено городища на невеличких мисових підвищеннях в таких самих циркоподібних улоговинах. Вони розташовуються у верхів'ях струмків, на висоті 200–250 м над рівнем моря. Площа цих укріплень невелика, зазвичай сягає 0,3–1,5 га. Зараз їхня територія вкрита

правічними буково-грабовими лісами. Яскравим прикладом цієї підгрупи можуть слугувати городища в Коростоватій (рис. 3) і на північній околиці м. Чернівці (ур. Червона Глина).

Перше з них розташоване на південь від однойменного села, на високому мисі в ур. Замчище, де збереглися вали Гава-Голіградської і Райковецької культур. Центральна площадка, розмірами 130×80 м, обмежена замкнутим валом. З доступних сторін майданчик укріплений двома – з півночі і трьома – з півдня, додатковими лініями захисту. Ще наприкінці XIX ст. австрійський дослідник К. Ромфсторфер досліджував укріплену територію цієї пам'ятки. Він виявив знахідки ранньозалізного віку і слов'янського часу. Час функціонування оборонних ліній вчений відніс до ранньозалізного віку. Варто зауважити, що К. Ромфсторфер виявив вал і рів у північно-західній частині вододілу в ур. Фундоля. Тут він віднайшов сільськогосподарські артефакти, ліпний посуд та обвуглені зерна пшениці [68]. Згодом у 70–80-х роках XX ст. Б. Тимошук підтвердив належність деяких оборонних ліній до Гава-Голіградської культури. На центральному майданчику городища він знайшов кераміку ранньозалізного віку і слов'янської культури [5. С. 142–143; 55. С. 24].

Майже в аналогічних топографічних умовах розташоване й городище Червона Глина. Досліджуючи слов'янське городище IX ст., побудоване на місці укріплень ранньозалізного віку, Б. Тимошук цілком слушно зауважив, що "...його площадка розмірами 240×120 м огорожена валом, крім того з напільного боку проходять ще три вали ранньозалізного віку. За 1 км на південний схід від городища, на вододілі – курганна група" [5. С. 110]. До цього слід додати, що відоме поселення Магала, досліджуване Г. Смірною, розташоване всього за 3,5 км на південний захід від згаданого городища, а поряд з ним – ще три неукріплені селища (Гореча, Рогізна, Роша) [5. С. 109, 112]. Як бачимо, городище і супутні до нього селища, а можливо й курганний могильник, формують гніздо поселень.

Отже, городища I групи розташовуються в циркоподібних улоговинах (верхів'ях струмків) у залісненій місцевості, на висоті 200–250 м над рівнем моря (не більше 20 м над рівнем найближчої водної артерії). Укріплені майданчики мають площу до 10 га. Оборонні лінії проходять по вододілу, або ж обмежують мисове підвищення, що розташоване в центрі циркоподібної улоговини. Лінії захисту представлені земляними валами (шириною до 5 м і висотою до 2 м) і ровами (шириною до 3 м і глибиною 1 м). В межах та навколо городищ розташовуються синхронні селища, формуючи гнізда поселень.

Подібні ландшафтні умови характеризують пам'ятки **II групи** (рис. 4). Як правило, вони розташовані на мисових підвищеннях середніх і великих рік басейну Дністра. Їхня площа сягає від одного до декількох гектарів. Важливо, що окрім кільцевої лінії захисту, з напільної сторони, є декілька додаткових, здебільшого дугоподібних в плані валів і ровів, що добре вписуються у конфігурацію ландшафту. Такі укріплені поселення розташовані на середніх

ярусах надзаплавних терас великих рік (третьої і четвертої), до 300 м над рівнем моря (15–60 м над дзеркалом води).

Яскравим прикладом може слугувати городище Лошнів. Воно займає південно-західні схили лагідного мису, вкритого правічним буково-грабовим лісом (рис. 5). З трьох сторін (півночі, заходу і півдня) його омиває р. Гнізна (лівий доплив Серету). Максимальна висота центрального майданчика над широкою заплавою сягає 35 м. Верхня площадка має незначну південно-західну експозицію. З напільної (північно-східної) сторони городище обмежене двома поперечними щодо схилу лініями оборони. Відстань між першою і другою сягає 65 м, а другою і третьою – 20 м. Центральна ділянка, розмірами 105×90 м, оточена третім (кільцевим) валом і ровом. Зауважимо, що захисні лінії досить добре вписуються в конфігурацію ландшафту (див. рис. 5).

Вали з напільної сторони (перший і другий) мають ширину збереженої основи 2–2,5 м і висоту 1–1,5 м. А залишки ровів сягають 2–3 м ширини і 0,7 м глибини [7. С. 14–15; 8. С. 111–112]. Укріплена площадка центральної ділянки сягає 8 га. Її поверхня дещо випуклої форми. Вона обнесена кільцевою лінією оборони – валом із шириною основи 5 м і максимальною висотою 1,8 м та ровом шириною 9 м і глибиною 0,5–0,7 м.

З метою вивчення характеру і конструкції кільцевої лінії захисту, а також часу її спорудження та функціонування, у південно-західній частині городища (паралельно до розкопу 1991 р.) [49. С. 11] закладено дві траншеї.

В підніжжі валу збереглися залишки дерев'яно-кам'яної споруди [7. С. 14–19; 8. С. 111–129]. Заповнення цієї споруди представлене уламками каменю-пісковика, глиняною вимазкою, вугіллям й незначним вмістом попелу. Разом із темно-сірими суглинками воно окреслювало межі наземної споруди шириною 4,5 м і глибиною (щодо рівня тогочасної поверхні) 0,2 м. У верхній частині заповнення об'єкта, поміж темно-сірих суглинків в хаотичному порядку було плитчасте каміння. А в нижній, на рівні долівки, збереглися залишки вогнищевої ями, обкладеної кам'яною кладкою шириною 0,25 м і висотою 0,15 м. Діаметр цього опалювального пристрою сягав 1,5 м. В східній частині об'єкта простежено дві кам'яні кладки. Перша з них, розмірами 1×0,7×0,2 м, була спрямована повздовжньою стороною до опалювального пристрою, друга, розмірами 1,25×0,65×0,2 м, займала східну частину квадрату Б9. Зауважимо, що аналогічну кам'яну кладку (1×0,4×0,2 м) виявлено і в північно-західному куті об'єкта. На долівці споруди, вздовж стіни, що прилягала до земляного насипу валу, виявлено дві стовпові ямки діаметром 0,1 і глибиною 0,1–0,12 м, а також сліди обпалених та трухлявих колод [7. С. 15–16; 8. С. 113].

В заповненні, між завалом каміння і на долівці, віднайдено численний рухомий матеріал, представлений фрагментами ліпного кухонного та столового посуду (вінцями, боковинами та денцями), артефактами з кременю та остеологічним матеріалом.

Кухонний посуд репрезентують верхні частини горщиків двох видів. Характерними рисами першого є злегка відігнуті назовні вінця діаметром 12–

30 см, орнаментовані наскрізними проколами і косими насічками на верхній губі. Шийки посудин прямі, високі. Товщина боковин сягає 0,5–1 см. Керамічне тісто з домішками дрібнозернистого піску й шамоту. Для другого виду характерні прямі, горизонтально зрізані вінця діаметром 22–24 см, що плавно переходять в коротку шийку і далі – до ледь виражених плічок. Під нижньою губою вінець видно наскрізні проколи. Товщина боковин сягає 1 см. В керамічному тісті є домішки дрібнозернистого піску і шамоту [7. С. 17; 8. С. 113–114]. Діаметри денць горщиків першого і другого типів сягають 8–12 см.

Столовий посуд представлений фрагментами півсферичних мисок чорного кольору з прямими та ввігнутими рівно зрізаними вінцями діаметром 10–22 см. Краї вінця деяких мисочок вкриті скісними насічками. Товщина боковин сягає 0,4–0,6 см. В керамічному тісті є домішки дрібнозернистого піску і шамоту.

У завалі, між камінням, знайдено фрагмент мініатюрного горщика висотою 7,5 см і діаметром вінця 6 см. Йому притаманне контрастне профілювання середньої частини тіла (бочків) і ледь відігнуті назовні вінця. Товщина боковин сягає 0,6 см. У важкосуглинковому керамічному тісті є домішки дрібнозернистого піску, шамоту і товченого кременю. Зовнішня поверхня шерехата, чорного, а місцями, й коричневого забарвлення. Внутрішня трохи лискована [7. С. 17–18; 8. С. 114]. Поряд із керамічним рухомим матеріалом віднайдено кістяне лоцило довжиною 7 см і шириною 2,1 см.

Дещо глибше, на 1,2 м рівня сучасної поверхні, під завалом каміння виявлено фрагмент серпа шириною 2,5 см і товщиною 0,6 см, виготовленого з кременю світлого кольору. Лезо акуратно підретушоване у вигляді дрібнозубчастої пилочки. Через фрагментарність важко визначити його форму. Віднайдені в заповненні і на долівці споруди артефакти, віднесено до культури Гава-Голігради (VIII ст. до н. е.) [7. С. 18; 8. С. 114].

Нижня частина описаної споруди заглиблена у шар сірих опідзолених суглинків на 0,2 м. Західна стіна об'єкта межувала з лінзоподібною в січенні підсипкою з перемішаних сірих опідзолених і лесових ґрунтів максимальною товщиною 0,6 м. Саме ця підсипка складала збережену основу валу, яка, як і об'єкт I, споруджена на тогочасній денній поверхні, вираженій сірими опідзоленими суглинками. До речі, в підоснові цієї підсипки, на глибині 1 м від гребеня валу, виявлено залишки трухлявої колоди.

Із зовнішньої сторони валу, на глибині 2,5 м від абсолютного нуля, виявлено дно рову, який починався біля зовнішнього підніжжя валу. Його ширина сягає 7,5 м, а максимальна глибина від тогочасної поверхні – 0,75 м. В результаті досліджень встановлено, що рів був лінзоподібною в січенні форми [7. С. 18; 8. С. 114].

Зараз поблизу с. Лошнів відомо шість пам'яток ранньозалізного часу: городище (Лошнів-I), селища (Лошнів-II і Лошнів-III, Боричівка-I й Боричівка-II), курганний могильник (Лошнів-IV). Площа поширення культурного шару на селищах сягає 5 га. Зібраний з поверхні матеріал аналогічний до віднайденого в наземній прибудові до валу. Таким чином, селища синхронні із городищем.

До речі, наведені ознаки (розташування на мисових підвищеннях середніх ярусів надзаплавних терас середніх і великих рік, висота над рівнем моря та дзеркалом найближчої водойми, площа, планувальна структура захисних ліній тощо) характерні не лише для городищ Подільської височини, але й Прут-Сіретського межиріччя. Наприклад, укріплене поселення у с. Волока розташоване на високому пагорбі (середній ярус терас) лівого берега р. Дереглуй. Його "...площадка, діаметром 300 м, з північного боку обмежена обпаленим валом, а з боку в'їзду – ще одним. Оборонні рови проходять з обох сторін валу. Внутрішній рів в два рази вужчий від зовнішнього. На найвищому місці городища, в його південно-східній частині, збереглися рештки ще одного, тепер зруйнованого, оборонного валу. Він обводить майдан розміром 90×60 м. Його конструкція не відрізняється від основного валу" [5. С. 115; 55. С. 22].

До цієї групи віднесено й городище Нова Жучка на східній околиці м. Чернівці по вул. Дунаєвській. Воно займає високий мис в ур. Шанці. Його площадка, розмірами 400×250 м, відгороджена від поля заплилим ровом. На ній виділяється обпалений вал, який відмежовує площадку розмірами 60×50 м в західній частині мису. В 1949 р. експедицією Чернівецького краєзнавчого музею розкопано рештки великої дерев'яної споруди з двома печами [5. С. 110]. Поряд з городищем є три неукріплені селища (Гореча, Рогізна, Роша) [5. С. 109, 112]. Іншими словами, городище і супутні до нього селища формують гніздо поселень, яке Б. Тимошук та А. Мілюкова віднесли до Гава-Голіградської культури [5. С. 109, 112; 42. С. 27–31].

Таким чином, городищам II групи притаманні такі ознаки: розташування в залісненій місцевості на висоті до 300 м над рівнем моря (не більше 30 м над найближчою водною артерією), укріплена територія сягає 10 га, планувальна структура оборонних об'єктів за поверхневими слідами, показує, що лінії захисту проходять по краю мису, а з напільної сторони – додатково впоперек мису. Вони представлені земляними валами (шириною до 5 м і висотою до 2 м) і ровами (шириною до 3 м і глибиною 1,5 м) з дерев'яними наземними прибудовами оборонного характеру із внутрішньої сторони (шириною 4,5 м), укріплена територія забудована житлово-господарськими об'єктами, навколо городищ, в радіусі 5 км, розташовуються синхронні селища, а інколи й курганний могильник.

Дещо інші ознаки притаманні городищам III групи (рис. 6). Вони займають підвищення поблизу середніх і великих рік (притоків Дністра, Прута, Сірету) верхнього ярусу надзаплавних терас (четверта, п'ята), тобто на мисах, утворених річкою і потічком, що у неї впадає (Лисичники, Кривче, Широка Поляна) [21. С. 1–12; 26. С. 1–7; 31. С. 1–8; 36. С. 1–5; 41. С. 109–119; 55. С. 18–20]. Їх площа сягає 20–150 га, а планувальна структура захисних ліній є як простою – має один кільцевий вал і рів (наприклад, Лисичники) [10. С. 8–9; 21. С. 1–12; 26. С. 1–7; 31. С. 1–8; 36. С. 1–5], так і складною – включає додаткові укріплення з напільної сторони (Широка Поляна, Городниця) [55. С. 18–20; 38. С. 36–38; 15. С. 98–118].

Укріплене поселення в Лисичниках розташоване на мисі правого берега р. Серет в ур. Під Валом. З напільної (західної) сторони добре зберігся вал висотою 2 м і шириною 6 м та рів глибиною 3,5 м і шириною 5 м, які з решти сторін (на крутих скельних виступах корінного берега ріки) дуже пошкоджені, а то й майже повністю знищені (рис. 7). Зауважимо, що з північної та південно-західної сторони скельні виступи переходять у кам'янисту стіну, що височіє над глибокою долиною струмка Вовчків. Тобто, в цих місцях городище має надійні природні перешкоди, які додатково зміцнені малопотужною лінією захисту. Вона проходила майже паралельно до природних перешкод. У лісі збережена краще. Тут є земляний насип висотою 0,5 м і шириною 2 м та рів шириною 3 м і глибиною 0,5 м. А на полі вали розорані, хоча з аерокосмічної зйомки їхні залишки простежуються у вигляді незначного підвищення (до 0,3 м) темнішого забарвлення. Отже, городище було оточене лінією захисту по усьому периметру. За нашими підрахунками, укріплена площа сягає 140 га. Зараз південна і східна частини городища зайняті рільничими угіддями. Решта площі вкрито мішаним лісом й чагарниками.

У 2009 р. пам'ятку досліджено Західноподільською археологічною експедицією під керівництвом автора. Розкопки проводилися в північно-західній частині городища, в межах земляних укріплень з напільної сторони. Детальне обстеження місцезнаходження городища дозволяє констатувати, що окрім відомого вже валу і рову з напільної сторони [19. С. 1–3], по периметру плато (краю схилу) виявлено залишки поруйнованих природними і антропогенними чинниками валу, рову, а в окремих місцях ескарпу [10. С. 8–9]. Як видно з параметрів ця лінія захисту менш потужна від тієї, що відділяє мис від напільної сторони, але водночас є її своєрідним продовженням (див. рис. 7).

З метою вивчення характеру і конструкції лінії захисту*, часу її спорудження і функціонування, а також з'ясування наявності чи відсутності синхронної забудови на укріпленій території, у південно-західній частині городища (паралельно до траншеї Ю. Малєєва) проведено розкопки, під час яких виявлено дві різночасові прибудови до валу.

Абриси наземної прибудови другого періоду представлені залишками обгорілої плахи та кам'яної кладки, які виявлено на однаковій глибині щодо рівня сучасної поверхні – 0,3 м. Рештки плахи (шириною 0,35–0,4 м) залягали паралельно до поздовжньої осі валу, на відстані 2 м в бік підніжжя. Від неї збереглися ледь помітні відбитки обгорілої деревини та вугілля. Верхня межа плахи була на глибині 0,35 м, а нижня – 0,5 м від абсолютного рівня. Зауважимо важливу деталь – в нижній частині заповнення об'єкта 1, в напрямку до підніжжя земляного насипу, простежувалася долівка, виражена

* Дослідженнями Ю. Малєєва жодних дерев'яних оборонних конструкцій не зафіксовано. Саме це і спонукало нас до повторного вивчення цієї лінії захисту із застосуванням удосконалених методів вивчення такого типу споруд.

тоненьким вугільно-золярним прошарком і уламками глиняної вимазки. Це дає підстави вважати обгорілу плаху рештками передньої дерев'яної стіни споруди. Її конструктивного типу (зрубного чи каркасно-стовпового) поки що встановити не вдалося. Ми схилиємося до каркасно-стовпової конструкції. Залишки задньої (внутрішньої по відношенню до укріпленої ділянки городища) стіни представлені кам'яною стіною, викладеною з каменю-пісковика без зв'язуючого розчину. Подібно до передньої (дерев'яної), вона проходила паралельно до поздовжньої осі земляного насипу. Під час досліджень встановлено, що її збережена ширина сягає 0,7 м, а висота – 0,25–0,3 м. Зауважимо, що обабіч двох стінок траншеї, тобто перпендикулярно до валу, виявлено два перестінки довжиною 0,8 м, конструктивно поєднані із задньою стіною. На їхніх викінченнях зафіксовано стовпові ямки діаметром 0,2 м і глибиною 0,15 м. Поряд із кам'яною кладкою і на ній траплялися глиняна вимазка, вугілля, а інколи й попіл. Простір між передньою і задньою стінами представлений темно-сірими суглинками – заповненням, яке окреслювало верхні межі наземної прибудови до валу. Його ширина сягає 7 м. Стратиграфія і планіграфія об'єкта та конструктивні елементи стін дозволяють констатувати, що описані залишки споруди можна віднести до наземного типу. Водночас вона є складовою лінії захисту на завершальному етапі функціонування городища, оскільки її передня стіна конструктивно пов'язана з верхньою частиною насипу валу.

В заповненні і на долівці споруди віднайдено значну кількість кухонного посуду з прямими горизонтально зрізаними вінцями діаметром 22–24 см, які плавно переходять в коротку шийку і далі – до ледь виражених плічок. Під нижньою губою вінець видно округлі або овальні пластичні виступи-гудзи. На деяких горщиках цього типу орнамент відсутній. Зовнішня поверхня горбкувата, однак окремі посудини мають лискування під краєм вінця. Товщина боковин сягає 0,8–1,2 см. Текстура керамічного тіста важко-суглинкова, з домішками дрібнозернистого піску і шамоту. Випал кераміки нередукований. Подібний посуд віднайдено Ю. Малєєвим на селищі Голігради [25. С. 8], городищі Городниця [38. С. 36–38] та на інших пам'ятках, що репрезентують пізній період культури Гава-Голігради (кінця VIII–середини VII ст. до н. е.) [52. С. 20]. Таким чином, наземну прибудову до валу слід віднести до пізнього періоду функціонування городища.

Варто також зауважити, що цю прибудову споруджено на знівельованому горизонті сірих суглинків, які входили до лінзоподібної основи насипу валу в середній і нижній частинах. Саме під цим прошарком суглинків, у підніжжі валу, збереглися залишки наземної прибудови до валу першого періоду. Її верхні контури представлені заповненням із темно-сірих суглинків. У них віднайдено уламки каменю-пісковика, глиняну вимазку, вугілля, попіл і фрагменти зооморфної пластики. Разом із темно-сірими суглинками, це заповнення окреслювало межі споруди шириною 4 м. Передня стіна прилягала до нижньої частини валу. Вона представлена стовпвою ямкою, діаметром 0,2 м і глибиною 0,1–0,15 м та дещо утрамбованою долівкою у вигляді

тонкого гумусного прошарку з вмістом вугілля, глиняної вимазки і попелу, яка простягалася паралельно до осі вершини валу. Радше за все, прибудова мала каркасно-стовпову конструкцію. Треба зауважити, що долівка, яка вказує на передню межу споруди, була однорідною в межах відкритої її частини. На її рівні збереглися залишки вогнища діаметром близько 1 м. Товщина вугільно-зольного прошарку, яка вкривала його, сягала 0,15–0,20 м. Варто зауважити, що опалювальний пристрій віддалений від передньої стіни споруди приблизно на 1 м.

Залишки задньої (внутрішньої по відношенню до укріпленої ділянки городища) стіни збереглися на рівні долівки. Вони представлені кам'яною кладкою без зв'язуючого розчину розмірами 0,7×0,2 м, яка довшою стороною була спрямована паралельно до поздовжньої осі валу. В цій кладці виявлено стовпову ямку діаметром 0,2 м і глибиною 0,15 м [10. С. 13].

Стратиграфія і планіграфія місцезнаходження та конструктивні елементи стін дозволяють констатувати, що як і попередня, ця споруда відноситься до наземного типу. Водночас вона є складовою лінії захисту на початковому етапі функціонування городища, оскільки її передня стіна конструктивно пов'язана з нижньою частиною насипу валу.

В заповненні та на долівці споруди, а також в межах опалювального пристрою, віднайдено значну кількість знахідок, серед яких переважали уламки і фрагменти кухонного та столового посуду, зоо- та антропоморфна пластика. Поряд з ними віднайдено фрагменти модельок коліс, кременевий серп тощо [10. С. 13].

Кухонний посуд умовно можна поділити на дві групи. Першу репрезентують верхні частини горщиків, для яких характерними є: злегка відігнуті назовні вінця діаметром 12–29 см, орнаментация округлими чи овальними пластичними виступами-гудзами на плічках і під краєм верхньої губи, прямі високі шийки. Товщина боковин сягає 1–1,2 см. В керамічному тісті переважає домішка шамоту. Зауважимо, що ця група складає 30–35 % від загальної кількості кухонних горщиків, віднайдених в об'єкті 2.

До другої групи віднесено горщики, яким притаманні середньо відігнуті назовні вінця діаметром 10–24 см, орнаментация округлими пластичними виступами-гудзами на плічках і під краєм верхньої губи, а також канелюрами і геометричним орнаментом на шийці і плічках, відхилені назовні високі шийки. Верхня частина горщиків ззовні лискована, інколи розчесана. Товщина стінок 0,5–0,7 см. В керамічному тісті домінує дрібнозернистий пісок.

Денця горщиків обидвох груп мають діаметри від 8 до 12 см [10. С. 14].

Подібний до описаного кухонний посуд відомий з досліджень добре стратифікованого селища Магала, що на Буковині. Г. Смірнова датувала його IX ст. до н. е. [58. С. 7–34].

Окрему групу становлять амфороподібні горщики так званого псевдо-віланівського типу. На плічках вони прикрашені канелюрами й округлими чи овальними пластичними виступами-гудзами. Для цих амфор характерні

вертикальна шийка, дуже роздуті боки і виступ, що відмежовує шийку від плічок. Край вінець переважно вигнуті назовні [10. С. 14].

Столовий посуд представлений фрагментами двох типів: конічних і півсферичних мисок чорного кольору діаметром 10–22 см. Для конічних характерними є прямі та вигнуті всередину рівно зрізані вінця. Внутрішня поверхня мисок чорнолощена. На зовнішній поверхні деякі миски орнаментовані канелюрами. Товщина боковин сягає 0,4–0,6 см. В керамічному тісті є домішки дрібнозернистого піску і шамоту. Другий тип становлять миски з розхиленими назовні пелюсткоподібними вінцями діаметром 20 см. Внутрішня поверхня чорнолощена та прикрашена орнаментом у вигляді горизонтальних канелюрів. Товщина стінок сягає 0,8 см. В керамічному тісті є домішки дрібнозернистого піску і шамоту. Колір випалу чорний. За наведеними ознаками столовий посуд віднесено до раннього періоду культури Гава-Голігради – IX–VIII ст. до н. е.

В нижній частині заповнення об'єкта 2 віднайдено значну кількість предметів зооморфної пластики. Це невеликі керамічні фігурки, що зображають коней, корів, свиней, овець. Багато з них розбито або ж дещо пошкоджено [10. С.15].

Важливо те, що під час розкопок городища Ю. Малєєв дослідив залишки наземних та заглиблених жител, а також господарських ям. Наземні житла в плані прямокутної форми, розмірами 2,3×2,67 м і 5,6×3,5 м, а заглиблені – овалі – розмірами 4,55×3,15 м і 7,5×5 м. В більшості житлових об'єктів збереглися залишки глиняних печей. Поряд з ними відкрито господарські ями округлої форми. В заповненнях земляних котлованів та у культурному шарі дослідник виявив керамічний посуд і пластику, подібні до віднайдених нами під час стаціонарних робіт на оборонній лінії [19. С. 3–4; 26. С. 4; 28. С. 1]. Таким чином, лінії захисту й укріплена територія є синхронними, тобто становлять городищенський комплекс. Наведені аргументи свідчать про те, що городище у Лисичниках функціонувало протягом IX–середини VII ст. до н. е. Це підтверджується й матеріалами з 24 синхронних поселень відкритого типу в радіусі 5 км. Таке розташування дає підстави говорити про гніздо поселень [41. С. 114].

До такого ж висновку ми дійшли після аналізу результатів польових пошуків на городищі у с. Кривче (рис. 8). Воно "...знаходиться на високому плато правого берега р. Циганки (ліва притока Нічлави). Річка омиває мис з північно-східної та з південно-східної сторін; із заходу протікає струмок, який утворює глибокий яр з крутими схилами. Отже, з трьох сторін городище надійно захищене, і лише з північної сторони його територія відкрита. Саме тут і було збудовано вал та рів довжиною 670 м, які закінчуються на протилежних схилах. Таким чином було замкнуто оборонне кільце, яке охоплює територію 38 000 м². Висота валу у найбільш збереженій ділянці становить 2,2 м від дна рову" [21. С. 1–2]. Згідно із свідченнями Ю. Малєєва, "...вал насипаний з гумусного ґрунту та материкової глини, одержаних під час риття рову" [21. С. 2]. На його думку, територія городища має велику

густоту забудови. У трьох розкопах він відкрив п'ять заглиблених жител овалної та прямокутної форми розмірами від 4,1×2,2 м до 6,15×3,95 м, споруджених неподалік оборонних укріплень. За словами вченого, кожне житло мало одну чи дві опалювальні споруди (піч або вогнище). Між житлами відкрито багато господарських ям різних форм. В заповненнях земляних котлованів і ям дослідник виявив чимало кухонного й столового посуду. Кухонні горщики характеризуються банкоподібною формою. Їм притаманні товсті стінки, орнамент у вигляді ручок-упорів, наліпні гудзи. Більшість посудин випалені до червоно-рожевого та жовто-коричневого кольору. Столовий посуд представлений тонкостінними мисками. Зовнішня і внутрішня поверхня боковин лискована. Всі фрагменти орнаментовані горизонтальними чи вертикальними канелюрами і борозенками [21. С. 6–7]. Поряд із керамічними знахідками віднайдено значну кількість зооморфної й антропоморфної пластики, що складає окрему групу керамічних виробів. Весь рухомий матеріал, а разом з ним і городище, Ю. Малєєв відніс до пізнього періоду Гава-Голіградської культури [41. С. 114]. Як бачимо, наведені аргументи свідчать про те, що городище у с. Кривче функціонувало протягом VIII–середини VII ст. до н. е. Це підтверджується й матеріалами із синхронних поселень відкритого типу в радіусі 5 км.

До згаданої групи треба віднести городище в Широкий Полянні (рис. 9). Пам'ятка розташована на високому правому березі р. Сірет в ур. Турецький Вал (Коргана) біля с. Широка Поляна. Центральна площадка, розмірами 350×200 м, обмежена обпаленим валом і ровом, а від поля – ще чотирма подібними лініями захисту. Від поля укріплена територія захищена ще одним валом і ровом довжиною 1,6 км. Це найдовша оборонна лінія, яка дугою відгороджує від плато величезну територію. Приблизно по середині вал переривається ліською дорогою. За даними Б. Тимощука, він насипаний з жовтої глини на висоту більше трьох метрів. На укріпленій території віднайдено фрагменти кераміки культури Гава-Голіграда [55. С. 18–20]. На думку М. Филипчука, більшість валів повторно використані (перебудовані) у слов'янський час [60. С. 18–20].

Подібна ситуація характерна і для укріпленого поселення в Городниці. Це городище розташоване на мисоподібному плато правого берега Дністра (висота над дзеркалом води близько 150 м). З півночі і півдня мис обмежений глибокими долинами його правих притоків. Лінії захисту у вигляді складної системи валів і ровів добре збереглися до нашого часу. Із західної (напільної) сторони проходять три паралельні лінії валів та ровів, які поєднуються із глибокими ярами. Зі сходу укріплена площадка оточена стрімким схилом. Східна частина майданчика розділена на дві частини перпендикулярною (до потрійних валу і рову) лінією захисту. Вздовж природних схилів добре збереглися ескарпи (рис. 10) [38. С. 36–38]. Під час дослідження укріпленої території у 1983 р. Л. Крушельницька виділила два періоди функціонування городища, представлені житлово-господарськими спорудами [15. С. 98]. До раннього вона віднесла житла заглибленого типу овалної і квадратної форми

розмірами 2,3×4 м та опалювальними пристроями у вигляді глинобитних печей. Поруч із житлами дослідниця виявила значну кількість господарських ям округлої та овальної форми, а в заповненнях земляних котлованів і ям віднайшла чимало кухонного й столового посуду. Згідно з твердженням Л. Крушельницької, кухонні горщики характеризуються банкоподібною формою. Під краєм вінець є орнамент у вигляді наліпних гудзів. Більшість посудин випалені до жовтуватого та світло-коричневого кольору. Зовнішня поверхня інколи має розчіси. Серед столового посуду найпоширенішими є миски трьох типів. Перший репрезентують посудини із потовщеними й заокругленими вінцями з виїмкою з внутрішнього боку і півкруглими боковинами. Зовнішня поверхня чорнолощена. В керамічному тісті є домішки шамоту, жорстви і піску. Другий тип становлять миски з розхиленими назовні пелюсткоподібними вінцями діаметром 20 см. Зовнішня поверхня під краєм вінець лискована, нижче є сліди розчісів. Внутрішня чорнолощена, прикрашена горизонтальними канелюрами. Третій тип представлений посудинами із півкруглими стінками, косо зрізаними вінцями, край яких орнаментований подовгастими канелюрами [15. С. 100].

До пізнього періоду дослідниця віднесла заглиблені та наземні споруди прямокутної, овальної і квадратної форми, розмірами від 2,2×2,6 м до 5,4×4,8 м. Опалювальні пристрої в цих об'єктах представлені лише глинобитними печами [15. С. 103–110].

Ю. Малєєв, який провів археологічні розкопки в Городниці, вважав, що під час будівництва городища були насипані три паралельні прямі вали з напільної сторони. На його думку, така система укріплень найпростіша і досить поширена у різні історичні періоди, і в різних археологічних культурах. Часто цей тип укріплень використовувався у ранньозалізному віці, коли у передкіфський період споруджувалось по декілька паралельних ліній укріплень. Перше будівництво подібних укріплень можна віднести до гальштатського періоду. Воно проводилось характерним для Гава-Голіградської культури способом – відгородженням відкритої напільної сторони мису з неприступними схилами [38. С. 36–38]. З такою думкою важко не погодитися, адже сказане має відношення й до інших укріплених поселень цієї групи.

Підсумовуючи огляд городищ III групи, варто наголосити, що найхарактернішими для них є розташування поблизу середніх і великих рік (притоків Дністра, Прута, Сірету), площа від 20–150 га, проста (один кільцевий вал і рів) і складна (з додатковими укріпленнями з напільної сторони) планувальна структура захисних ліній. Навколо городищ були синхронні селища, які разом з укріпленнями утворювали гніздо поселень.

Надзвичайно цікавими виявилися ознаки городищ мисового типу (**IV група**). Їх висота над дзеркалом води найближчих струмків і потоків сягає 80–100 м, а над рівнем моря – 380–420 м (рис. 11). Мова йде про пам'ятки, розташовані не лише на верхньому ярусі надзаплавних терас, але й в горбогірній зоні і саме в тих місцях, де на поверхні є виходи вапнякового

каміння. Другою важливою особливістю є відсутність джерел води на укріпленій території. Проте, у підніжжі мисів, або поряд з ними, протікають струмки, або є джерела з лікувальними властивостями.

Своєрідним взірцем цієї групи пам'яток може слугувати городище в с. Підгородище у Верхньому Подністер'ї. Воно розташоване на висоті 100 м над рівнем струмка, який протікає біля підніжжя та приблизно на 400 м над рівнем Балтійського моря. В геоморфологічному відношенні ця місцевість належить до горбогірної зони. На території городища (північно-західна частина) на поверхню виходять скельні породи з пісковикового і вапнякового каміння. Найближчі джерела і струмки є лише біля підніжжя мису (рис. 12).

Городище складається з центральної частини, оточеної потужною подвійною лінією оборони (вали і рови) та трьох валів з ровами впоперек схилу від напільної сторони. В сідловині мису, між другою і третьою лінією захисту (в межах невеличкого за площею підвищення), є ще одне невеличке укріплення, оточене валом і ровом [63. С. 113–115]. Дві кільцеві лінії захисту центрального майданчика добре вписуються у конфігурацію ландшафту – на крутих схилах другий (зовнішній) рів переходить в ескарп.

За словами М. Филипчука, пам'ятка тришарова. Земляні насипи, рови, кам'яна площадка споруджені в ранньозалізний час. Оборонні лінії не належить до фортифікаційних, оскільки слідів будь-яких споруд оборонного характеру не виявлено. Вони мають прямі аналогії з дослідженими І. Русановою та Б. Тимощуком на горі Богит і у Звенигороді на Збручі [46. С. 32–33, 38. Рис. 20, 29]. Як слушно зауважив М. Филипчук, "...це ритуальні вали. Слідів відновлення (перебудови) їх у слов'яно-руський час не простежено, хоч не можна відкидати того, що й надалі вони мали ритуальне призначення" [63. С. 135–136].

У 2005 р. дослідник виявив рештки кам'яної площадки синхронної із лінією захисту [62. С. 11; 63. С. 120]. Наведені відомості дають підстави висловити думку, що протягом ранньозалізного віку (а також слов'яно-руського часу) городище використовувалося для культових потреб [63. С. 120]. Це підтверджується і виявленим там рухомим матеріалом. Так, у культурному шарі, "який представлений світло-сірими, злегка гумусованими супісками, в яких траплялися уламки глиняної вимазки, дрібне каміння і фрагменти ліпного товстостінного посуду ранньозалізного часу, виявлено потрійний п'ятисекційний ланцюг з трапецієподібними підвісками, виготовлений з білого металу. Прикраса складається з трьох ланцюжків, об'єднаних у п'ять секцій за допомогою білих дротяних кілець. Її довжина сягає 1,74 м і вага дорівнює 186,7 г. До окремих ланок ланцюга прикріплено трапецієподібні підвіски, прикрашені чеканим орнаментом у вигляді ямочок, які складають три повздовжні променеподібні лінії. Прикрасу виявлено у добре втопаному шарі світло-сірих гумусованих суглинків з включенням ліпного керамічного посуду. Стратиграфічно саме цей шар співвідноситься із насипом валу, основа якого викладена з масивного вапнякового каміння. За візуальними спостереженнями, матеріал, характер, параметри кілець ланцюга

і трапецієподібних підвісок є аналогічні до тих, які бачимо в окремих виробках скарбу, що був виявлений В. Поповим за 6 м на північний схід від місцезнаходження ланцюга” [63. С. 118].

Навколо укріпленого поселення виявлено синхронні селища, що утворюють гніздо поселень.

Подібні ознаки притаманні і декільком різночасовим городищам у Медоборах на Збручі. Так, укріплення на горі Богит займає закінчення хребта (висота 417 м над рівнем моря). Його схили круто спускаються на північ, південь і захід. Зі сходу центральний майданчик городища зв'язаний перешийком із хребтом, що простягається вздовж течії Збруча. Городище має складну будову (рис. 13). Головний вал, який простягається по периметру підвищення, в північній частині спускається по схилу і охоплює всю площадку городища. Два поперечних дугоподібних – ділять площадку на декілька частин. Окремий рів на схилі обмежує все городище і прилегло до нього зі сходу площадку перед в'їздом. Впоперек південно-західного схилу проходить ще додатковий ескарп. Земляний вал (четвертий), що спускається по північному схилу (перепад висот вздовж нього сягає 54 м) утворює окрему ділянку. Розрив у кільцевій лінії захисту, який дослідники інтерпретували як в'їзд на площадку городища, знаходиться з південної сторони. За їхнім твердженням, у валі є прохід, і тут же, на крутому схилі підвищення, виступає материкова скеля шириною 2 м, по якій проходила дорога [46. С. 32].

Головний вал збудований із каменю без зв'язуючого розчину. Основу його конструкції складають великі брили. Його висота сягає 1 м і лише в східній частині, де він проходить по схилу – 2 м, а ширина основи – 9–10 м. В той же час поперечний вал 2 має висоту 0,5–0,7 м. Він також збудований з кам'яних брил, покладених двома паралельними рядами і засипаних дрібним камінням [46. С. 32–33]. В основі валу і на укріпленій території дослідники виявили фрагменти кераміки ранньозалізного віку. Безперечно, що зараз ще важко достеменно віднести час побудови хоча б окремих валів до ранньозалізного віку. Однак, наявність культурного шару і керамічного матеріалу ранньозалізного часу у валах, дозволяє припустити, що городище могло функціонувати і в цей час.

Подібну планувальну структуру можна спостерігати на городищі в Рудниках, яке на початку 80-х років ХХ ст. досліджували Б. Тимошук [57. С. 161–173] і Ю. Малєєв [31. С. 1–6]. Ця пам'ятка займає виступ корінного берега р. Рибниця. Він витягнутий з півночі на захід, його південний схил крутий, північний – переходить в рівне плато і поруйнований зсувами. Укріплений майданчик відокремлений від корінного берега ріки валом, який простягається впоперек південного схилу (рис. 14). З внутрішньої сторони валу проходить рів. Частина рову засипана в давньоруський час. Це доводить будівництво валу і рову в давніший період. Площадка городища переріzana додатковими ровами, завдяки чому на ній утворилось декілька конусних підвищень. На думку Б. Тимошука, найраніші лінії оборони і заселена укріплена територія датуються раннім залізним віком [46. С. 107]. До речі,

Ю. Малєєв також віднайшов аналогічний керамічний посуд і відніс його, а разом з ним і городище, до культури Гава-Голігради [31. С. 1–6].

Отже, до найважливіших ознак цієї групи городищ можна віднести особливу топографію центрального майданчика, валів і ровів; відсутність оборонної функції так званих ліній захисту; площадки, вимощені вапняковим камінням, культові споруди та відповідний рухомий матеріал.

Окрему позицію займають великі за площею укріплені поселення **V групи**, площа яких сягає 50–80 га (рис. 15). Вони розташовуються в цирко-подібних улоговинах і характеризуються масивним кільцевим валом шириною 15–20 м, висотою 3–10 м, бермою шириною до 10 м, що прилягає до зовнішнього схилу валу та ровом у формі перевернутої трапеції (шириною 15 м і глибиною 3 м). До цієї групи віднесено всього два городища – Кульчиці і Рухотин.

Городище Кульчиці, площею близько 80 га, займає частину північного схилу, який поступово переходить в заплаву Дністра і віддалений від ріки на 3,5 км. Його площадку обнесено кільцевою лінією оборони: валом (з шириною основи 20 м і висотою 3–3,5 м), бермою (шириною 5–10 м) і ровом (шириною 15 м і глибиною 3 м) (рис. 16). Біля в'їзду до основного оборонного рубежу під прямим кутом прилягає невеликий вал [61. С. 73].

В північно-західній частині городища, на місці пошкодження його лінією газопроводу, М. Филипчук зробив переріз валу. З боку зовнішнього схилу насипу, на глибині 0,4 м від рівня сучасної поверхні, виявлено рештки горизонтально покладеної обвугленої плахи. А під насипом валу збереглися сліди настилу у вигляді щільно складених обгорілих плах. На думку дослідника, вал однофазовий. Слідів підправлення чи перебудови в закладеній траншеї не виявлено [61. С. 73]. Біля внутрішнього підніжжя насипу, на глибині 0,5 м від рівня сучасної поверхні, тобто на рівні давньої поверхні, віднайдено фрагмент кераміки. Це нижня частина тулуба ліпного горщика із чорним лискуванням з внутрішньої сторони. Зовнішня поверхня шерехата. В керамічному тісті переважає великозернистий шамот. На думку М. Филипчука, аналогічний посуд зустрічається в кераміці черепино-лагодівської групи гальштатського періоду і за Л. Крушельницькою датується періодом НаС-НАО (згідно з хронологією П. Райнеке) [61. С. 74].

В різних місцях площадки городища дослідник вияв декілька западин – поверхневих слідів від заглиблених житлово-господарських споруд. Вони підквадратної форми розмірами 4,5×4,4 м і сягають 0,5 м глибини. На місці однієї з них закладено розкоп. “Починаючи з глибини 0,25–0,3 м від рівня сучасної поверхні окреслилися контури прямокутної заглибленої споруди. Її заповнення складалося з світло-сірих гумусних суглинків лінзоподібної в січенні форми. Глибина земляного котловану об'єкта сягала – 0,25–0,3 м від рівня денної поверхні того часу. Рештки земляних стін будівлі розмірами 3,65×3,9 м були орієнтовані за сторонами світу. Долівка виявилась нерівною, дещо горбкуватою. Біля південної і західної стін котловану простежено стовпові ямки. Подібні ямки відкрито також навколо ями господарського призначення,

яка розташовувалась в центрі споруди. В її заповненні, на долівці житла і в незначному нашаруванні над останньою виявлено фрагменти ліпного посуду, глиняне прясло і кам'яні шліфовані плитки" [61. С. 73–74].

Верхні частини горщиків мають прямі або злегка відігнуті назовні вінця і прямі шийки. Іноді на тулубі є конусоподібні наліпи і косі насічки. Нижні частини посудин розлогі. Денця чітко окреслені. Керамічне тісто віднайденого посуду містить значну домішку шамоту, внаслідок чого їх поверхня з зовнішньої сторони шерехата. Випал нерівномірний, блідо-цеглястого кольору. Представлені фрагментарно миски характеризуються дугоподібним чи ребруватим завершенням у верхніх частинах. Текстура керамічного тіста і випал такі ж, як і в горщиків. За визначенням Л. Крушельницької, цей матеріал слід віднести до черепино-лагодівської групи ранньоскіфського часу, тобто до VII ст. до н. е. Необхідно зауважити, що свого часу, у північній частині городища В. Кобільник виявив залишки подібних будівель, де й зібрав аналогічні фрагменти кераміки [12. С. 12–19]. Поруч з городищем, за 200 м на південь від в'їзду, вченим повторно обстежено курганну групу із 13 насипів.

Незважаючи на результати досліджень останніх років, деякі фахівці відносять городище до ранньосередньовічної та середньовічної доби, або ж вважають, що його хронологія залишається нез'ясованою.

На думку М. Филипчука, забудова городища (залишки жител виявлені ним та В. Кобільником) була синхронною з лінією оборони, оскільки, поперше, в обох випадках (вал і житло) зводилися на одному і тому ж рівні денної поверхні, по-друге, отриманий з цих об'єктів рухомий матеріал за всіма притаманними йому ознаками відноситься до ранньоскіфського часу [61. С. 74].

Подібним за багатьма параметрами до описаного є городище в Рухотині (рис. 17). Воно займає південно-східний схил високого плато (за 5 км до Дністра, на його правому березі). Овальна в плані площадка оточена кільцевою лінією оборони – валом (з шириною основи 20 і висотою до 8 м), бермою (шириною до 10 м) і ровом (шириною 8–10 м і глибиною 3 м). Укріплена площа сягає понад 20 га. Зараз територія укріплення та найближчих околиць вкрита буковим пралісом, котрий досить добре зберіг залишки оборонних ліній. У західній частині городища є в'їзд, до якого під прямим кутом прилягає невеликий вал. У зв'язку з будівництвом дороги, в 1967 р. Б. Тимошук провів археологічні розкопки. Як зазначав дослідник, "...на поверхні укріпленої території майже не виявлено ніяких знахідок. Лише в одному місці бульдозер вигорнув на поверхню кілька фрагментів ліпної кераміки. Під час розкопок в даному місці було виявлено залишки заглиблених жител. В заповненні жител віднайдено фрагменти горщиків, орнаментовані у верхній частині наліпними валиками та наскрізними проколами та чорнолощені миски. Таким чином з отриманих матеріалів можна стверджувати, що городище функціонувало протягом ранньозалізного віку. За півкілометра на північ від нього знаходиться синхронне велике селище" [55. С. 21–23].

Виділена нами група городищ має чимало аналогій на території Правобережної України, в степовій та лісостеповій зонах. Так, площа, параметри валів і ровів, планувальна структура ліній захисту і особливо, характер в'їзної частини Немирівського, Більського та Матронівського городищ є аналогічними до охарактеризованих.

Отже, городищам V групи притаманні такі ознаки: розташування в циркоподібних улоговинах, на висоті більше 300 м над рівнем моря, залісненість ландшафту буком, грабом та іншими породами листяних дерев, укріплена площа сягає понад 50 га, планувальна структура оборонних об'єктів за поверхневими слідами представлена кільцевою лінією захисту, що надає пам'яткам округлої форми, вали сягають 20 м ширини і 3–3,5 м висоти. Їхні зовнішні підніжжя плавно переходять у берму (шириною 5–10 м), за якою тягнеться рів у формі трапеції шириною 15 м і глибиною – 3–3,5 м, з лівої сторони в'їзду завжди є невеличкий вал, спрямований перпендикулярно до кільцевої лінії захисту; укріплені площадки забудовані житловими і господарськими спорудами; в системі заселення городища займали центральне місце. Поряд з ними є курганні могильники з чіткою градацією і декілька селищ.

Зовсім інші ознаки притаманні городищам **VI групи**, розташованим в гірській зоні (рис. 18). Основною рисою, яка вирізняє їх з поміж пам'яток попередніх груп, є їх розташування в передгір'ї і в гірській місцевості. Висота цих поселень над рівнем моря сягає 450–800 м, а відносно дзеркала води найближчих струмків та потоків – 100 м.

В таких топографічних умовах знаходяться городища Розгірче, Лесівка, Гарбузівка, Татарів. Наприклад, городище біля села Розгірче Стрийського р-ну Львівської обл., яке досліджував М. Бандрівський [2. С. 506–519], розташоване на видовженому плоскогір'ї хребта, на 417 м над рівнем моря. З трьох сторін хребет викінчується стрімкими схилами (рис. 9). Північно-східна частина плоскогір'я поступово понижується і переходить у широке горизонтальне плато, яке стрімко обривається в заплаву р. Стрий. Понад край гори, в підніжжі хребта виступають великі пісковикові останці, в яких виявлено печери штучного походження. На північному схилі з неглибокого яру бере початок струмок. Відповідно до форми плоскогір'я городище має вигляд овалу довжиною близько 1 км і шириною в центральній частині близько 500 м. З трьох сторін – півночі, заходу і сходу – укріплене валом і ровом довжиною до 2 км [2. С. 506]. М. Бандрівський заклав один розкоп на валі і два розкопи в східній ділянці городища. На його думку, щоб надати фронтальному бокові валу більшої стрімкості і запобігти його осуванню, зовнішній бік валу було обмащено глиною і обпалено. Про це, на його думку, свідчить суцільний шар перепаленої глини і спечені шматки вимазки, віднайдені під час розкопок валу. На глибині 0,6–0,8 м у насипі валу дослідник виявив залишки перегорілих плах, розташованих перпендикулярно до основної лінії укріплень. У траншеї, закладеній впоперек валу, виявлено залишки вогнища діаметром близько 1 м, черинь якого був улаштований безпосередньо в насипі валу. М. Бандрівський вважає, що вогнище використовувалося лише під

час спорудження укріплень і не належало до конструкцій ніяких споруд, у тому числі, й згаданого валу [2. С. 506–507]. Звичайно, що з таким твердженням важко погодитися, оскільки методика дослідження, застосована вченим, не дозволяє ні підтвердити, ні спростувати асинхронності вогнища і наземної прибудови до валу. Радше за все, ці два об'єкти функціонували синхронно.

На укріпленому майданчику дослідник виявив залишки двох заглиблених жител. Перше з них підпрямокутної в плані форми, розмірами 3,8×2,6 м. Довшою стороною воно орієнтоване вздовж осі схід–захід. Вогнище, діаметром близько 1 м, було у північно-західному куті споруди. Як зазначає М. Бандрівський, у вогнищі “...розчищено шар згарища у вигляді лінзи сіро-попелястого суглинку, щільно насиченого великою кількістю вугликів. Нижній край лінзи вогнища опущений до глибини 0,65 м”. Навпроти опалювального пристрою виявлено завал кам'яної конструкції. Поміж каменів траплялося багато вугликів. За спостереженнями вченого, у цій частині споруди керамічний матеріал траплявся значно частіше. В заповненні житла віднайдено чорнолощену тонкостінну мініатюрну корчагу висотою 5,5 см і діаметром бочків 7,7 см, яка має приземкувате тіло із сильно опуклими напівкруглими боками, які в трьох місцях прикрашені вертикальними продовгуватими наліпками. Посудина із зовнішньої і внутрішньої сторони чорного кольору, на зламі – темно-сіра. У глиняному тісті є домішки шамоту і піску. В цьому ж житлі виявлено фрагмент чорнолощеного столового черпака з різко профільованими боками. У різних місцях на долівці житла виявлено фрагменти тягарця пірамідальної форми. У його верхньому кінці зберігся наскрізний отвір [2. С. 508–510].

Друге заглиблене житло також було підквадратної форми з бічною стороною близько 3,3 м. По периметру воно було обнесене стінами на дерев'яному каркасі, додатково укріпленими в нижній частині кам'яною кладкою, вимощеною на рівні денної поверхні. На дні ями були залишки череня вогнища і перепалені кам'яні плитки з його долівки. Як зазначає автор розкопок, у заповненні житла віднайдено дрібне перепалене каміння, великі необпалені уламки каменю, вуглики та уламки посуду. Серед залишків посудин траплялися великі шматки товстостінних кухонних горщиків банкоподібної форми. Під вінцями окремих із них є орнамент у вигляді наліпних гудзів. На основі цього дослідник відніс появу городища до Гава-Голіградської культури [2. С. 510–511]. Слід зауважити, що М. Бандрівський не звертав уваги на синхронність ліній захисту із забудовою.

Інші укріплення цього типу розташовані у верхів'ях Прута. Вони займають окремі ділянки плоскогір'я хребта, вкритого двома дерев'янистими формаціями – кучерявим буком, ялиною, сосною та піхтою. Татарівське городище розташоване на звуженій частині хребта шириною 60 м (рис. 20) [17. С. 91]. З півночі і півдня пам'ятка оточена стрімкими схилами, а із заходу та сходу – своєрідних напільних сторін – залишками стіни, викладеної з величезного необтесаного каміння. Довжина західної лінії захисту сягає 160 м, ширина – 0,7–1 м і висота – 0,5–0,7 м. З північно-східної сторони збереглися залишки кам'яної стіни висотою 0,7–1 м і шириною 1 м, обкладе-

ної з боків масивним, а всередині забутованої дрібним камінням, вал і невеличкий рів [17. С. 93].

За два кілометри від присілку Прислопа (с. Великий Рожин Косівського р-ну Івано-Франківської обл.) розташовані Лесівське та Гарбузівське городища. Перше з них, еліпсоподібної форми, добре вписується у конфігурацію ландшафту (рис. 21). Його північно-східна, східна й південно-східна сторони оточені кам'яними стінами висотою 0,5–1,2 м, складеними як правило, з масивного каміння [17. С. 50].

За 800 м на північний захід від Лесівського, розташоване Гарбузівське городище (рис. 22). Його прямокутний майданчик розмірами 110×30 м займає частину великого скельного плато. У західній частині поверхня плато має еліпсоподібну форму довжиною 22 м і шириною 16 м. Подекуди на укріпленій території скельні виступи сягають 6 м висоти [17. С. 53]. Площадка городища оточена системою кам'яних стін-валів, складених з необтесаного каміння без зв'язуючого розчину. Їхня висота сягає 0,5–0,6 м, а ширина – 0,5 м. Загальна довжина цих валів сягає 300 м. Простягаючись по лінії північний захід–південний схід, стіна добре вписується у конфігурацію ландшафту. Західна і східна частина хребта має стрімкі схили. У північно-східній ділянці городища є віднівельований майданчик 40×40 м, а в південно-східній – 6×8 м, посеред якого виявлено поверхневі сліди ями, облицьованої великим обтесаним камінням, розмірами 2×2 м [17. С. 79]. У Польщі досліджено городища з подібною топографією, формою, лініями захисту тощо. Найвідомішим є укріплення на горі Шльонж. Як зазначають польські фахівці, воно займає вершину Сілезького підвищення, обнесена кам'яними валами. Час їхньої побудови дослідники відносять до лужицької культури гальштатського періоду [65. S. 119–148; 69. S. 174–208]. Поряд із охарактеризованим є ще два городища – Радуня та Костюшко (рис. 23, 24). На думку польських вчених, ці городища не мали оборонного значення і напевно були культовими [65. S. 119–147; 69. S. 174–208]. Крім українського Прикарпаття та Сілезького підвищення в Польщі, подібні городища є у гірських масивах Центральної та Південно-Східної Європи [64. S. 100–121; 6. С. 29–37].

Отже, в гірській місцевості городища розташовуються на висоті понад 450–850 м над рівнем моря (над дзеркалом водойми до 100 м). Зараз їхня територія заліснена. Максимальна площа не перевищує 20 га. Лінії захисту у вигляді валів з кам'яними стінами (шириною до 1 м і висотою до 0,7 м) і ровів (шириною до 2 м і глибиною до 1 м) проходять, як правило, по краю хребта. Укріплені майданчики забудовані заглибленими житлово-господарськими об'єктами квадратної форми з бічною стороною близько 3,3 м. Поки що результати досліджень цих городищ і їхнього найближчого оточення не дозволяють говорити про якусь систему заселення, оскільки синхронних селищ та могильників не виявлено.

Підсумовуючи огляд городищ ранньозалізного віку у Верхньому та Середньому Подністер'ї, можна констатувати, що:

по-перше, джерельну базу про цей вид пам'яток цілеспрямовано формували як фахівці в галузі ранньозалізного віку [1; 2; 4; 13; 15; 23; 27; 34; 41; 66], так і опосередковано дослідники слов'яно-руської доби: Б. Тимошук [43. С. 1–22; 45. С. 1–14; 46; 56. С. 1–12], Б. Томенчук [56. С. 1–12; 58], М. Филипчук [59; 61; 63] та ін. Справа в тому, що городища ранньозалізного часу часто використовувалися, тобто перебудовувалися, в пізніші часи, зокрема у слов'яно-руський період;

по-друге, детальний аналіз зібраної нами інформації про укріплені поселення дає підстави попередньо систематизувати їх за такими критеріями: географія (рельєф, висота над рівнем моря, висота над дзеркалом водойми, характер ландшафту), площа центрального майданчика і прилеглих територій, планувальна структура оборонних об'єктів за поверхневими слідами (наявність чи відсутність в'їздів, додаткові укріплення при в'їздах, одиничні, подвійні лінії захисту), структура та параметри ліній захисту (топографія укріплених ліній, характер будівельного матеріалу валів, конструкція збережених насипів, ширина основи і висота тощо); характер забудови укріплених площадок (житлово-господарських, виробничих, культових тощо), місце городища в системі заселення на мікрорегіональному рівні. Завдяки такому підходу нами виділено шість груп городищ.

Найранішими в часі є городища I групи, які з'являються на початку раннього періоду культури Гава-Голігради (початок IX ст. до н. е.). Основний ареал цих пам'яток припадає на Прут-Сіретське та Прут-Дністерське межиріччя. За топографією ліній захисту і площею вони поділяються на дві підгрупи. До першої віднесено городища, розташовані в циркоподібних улоговинах, тобто у верхів'ях струмків. До другої належать укріплені поселення на невеличких мисових підвищеннях в таких же циркоподібних улоговинах. Якщо площа укріплень першої підгрупи сягає 10 га, то другої – всього 0,3–1,5 га. Незважаючи на таку відмінність, їхнє місце в системі заселення вказує на те, що вони могли виконувати роль адміністративних центрів на найнижчому мікрорегіональному рівні. Іншими словами, навколо них формувалися гнізда поселень.

Протягом другого періоду (IX–середина VII ст. до н. е.) функціонували городища II, III, IV і VI груп. Вони поширені на всій території досліджуваного регіону. Низка перелічених ознак дає підстави стверджувати, що городища II і III груп мають багато спільних рис в топографії, планувальній структурі, характері оборонних укріплень тощо. Проте, їхнє місце в системі заселення, площа, деякі елементи планування і структури дерев'яно-земляних укріплень однозначно вказують на різну роль в тогочасному суспільстві. Якщо городища II групи могли бути обшинними центрами, то III – племінними. Яскравим прикладом цього є укріплення в Лошневі і Лисичниках.

Для городищ IV групи характерна особлива топографія центрального майданчика, валів і ровів, відсутність оборонної функції так званих ліній захисту, вимощені вапняковим камінням площадки, культові споруди і відповідний рухомий матеріал.

Городища VI групи вирізняються з поміж інших географічною зоною поширення, топографією, планувальною структурою, характером ліній захисту і місцем в системі заселення. Вони розташовуються у гірській місцевості на висоті понад 450–850 м над рівнем моря. Максимальна площа укріплених майданчиків, забудованих житлово-господарськими об'єктами заглибленого типу, не перевищує 20 га. Лінії захисту у вигляді валів з кам'яними стінами і ровів проходять, як правило, по краю хребта. Жодних супутніх селищ чи могильників поряд з городищами не виявлено.

Найпізнішими є городища V групи. Вони розташовані в циркоподібних улоговинах на висоті більш, ніж 300 м над рівнем моря. Укріплена площа сягає понад 50 га. Планувальна структура оборонних об'єктів представлена кільцевою лінією захисту, що надає пам'яткам округлої форми. Власне лінія захисту включає вали, берми, трапецієподібні рови та додатковий вал біля в'їзду. Їхні зовнішні підніжжя плавно переходять у берму, за якими тягнеться рів у формі перевернутої трапеції. З лівої сторони в'їзду завжди є невеличкий вал, перпендикулярно спрямований до кільцевої лінії захисту. Укріплені площадки забудовані житловими і господарськими спорудами. В системі заселення городища займали центральне місце. Поряд з ними знаходяться курганні могильники з чіткою градацією та декілька селищ. Матеріал, віднайдений на цих пам'ятках, дозволяє віднести час їхнього функціонування до ранньоскіфського періоду VI–V ст. до н. е.

Детальний аналіз географії, площі, планувальної структури оборонних об'єктів, структури і параметрів ліній захисту, характеру забудови укріплених площадок, місця городища в системі заселення на мікрорегіональному рівні, а також рухомого матеріалу дозволяє стверджувати, що городища I–IV і VI груп слід віднести до різних періодів культури Гава-Голігради. Це підтверджується поширенням цілої низки аналогічних городищ в Центральній і Південно-Східній Європі. Йдеться не лише про подібність рухомого керамічного матеріалу, але й у географії, планувальній структурі оборонних об'єктів, структурі і параметрах ліній захисту, характері забудови укріплених площадок тощо.

Культурна приналежність городищ V групи також очевидна. Їх, поза всякими сумнівами, треба віднести до ранньоскіфського часу VI–V ст. до н. е. На це вказують численні аналогії в лісостеповій і степовій зонах сучасної України.

Отже, протягом ранньозалізного віку у Верхньому та Середньому Подністер'ї поряд із селищами і могильниками, функціонували й городища. Безперечно, що всі ці типи пам'яток перебували в динаміці і протягом того чи іншого періоду були важливими складовими системи заселення на мезо- та макрорегіональних рівнях.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Бандрівський М., Сулик Р.* Гальштатські городища поблизу сіл Розгірче і Кульчиці на Передкарпатті // Пам'ятки гальштатського періоду в межиріччі Вісли, Дністра і

- Прип'яті. – К., 1993. – С. 134–142.
2. *Бандрівський М.* Розкопки городища культури Гава-Голігради біля села Розгірче та розвідкові дослідження на Львівщині // *Записки НТШ.* – 2002. – Т. ССXLIV. С. 506–519.
 3. *Бандрівський М., Корчинський О., Крушельницька Л.* Оборонні укріплення доби раннього заліза у Верхній Наддністрянщині // *Військово-історичний альманах.* 2002. – № 2 (4). – С. 90–99.
 4. *Бандрівський М.* Проблема Білогрудівки і Чернолісся – реабілітація “культури українського гальштату” // *АДЛУ.* – 2005. – Вип. 8. – С. 311–321.
 5. *Винокур І. С., Гуцал А. Ф., Пеняк І. С., Тимошук Б. О., Якубовський В. І.* Довідник з археології України. Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська області. – К., 1984.
 6. *Завітій Б.* Історія дослідження городищ ранньозалізного віку в Словенії (за матеріалами Словенської літератури) // *Вісник Інституту археології.* – 2008. – Вип. 3. – С. 29–37.
 7. *Завітій Б.* Звіт про проведення археологічних обстежень на території та в околицях городища ранньозалізного віку поблизу села Лошнів Тербовлянського району Тернопільської області у 2008 р. // *Наук. архів ІА ЛНУ ім. Івана Франка.*
 8. *Завітій Б. І.* Дослідження Лошнівського городища ранньозалізного віку та його околиць у 2008 р. // *Вісник Інституту археології.* – 2009. – Вип. 4. – С. 111–129.
 9. *Завітій Б. І.* До питання про повторне використання культових городищ ранньозалізного віку на території Українського Прикарпаття протягом слов'яно-руського часу (за матеріалами Верхнього Подністер'я) // *Тези Міжн. наук. конф. “Східноєвропейські старожитності в добу середньовіччя”.* Чернівці 10–11 квітня 2009 р. – Чернівці, 2009. – С. 256–257.
 10. *Завітій Б.* Звіт про проведення археологічних обстежень на території та в околицях городища ранньозалізного віку поблизу с. Лисичники Заліщицького району Тернопільської області у 2009 р. // *Наук. архів Інституту археології ЛНУ ім. Івана Франка.*
 11. *Завітій Б.* Топографія городищ Гава-Голіградської культури на території Верхнього та Середнього Подністров'я // *Наукові студії.* – 2010. – Вип. 3. – С. 69–83.
 12. *Кобільник В.* Відкриття доісторичних землянок в Кульчицях // *Літопис Бойківщини.* – 1936. – Ч. 3. – С. 12.
 13. *Крушельницька Л. І.* Племена культури фракійського гальштату // *Стародавнє населення Прикарпаття і Волині.* – К., 1974. – С. 213–222.
 14. *Крушельницькая Л. И., Малеев Ю. М.* Племена культуры фракийского гальштата // *Археология Прикарпатья, Волини и Закарпатья (энеолит, бронза и раннее железо).* – К., 1990. – С. 123–131.
 15. *Крушельницька Л.* Нові пам'ятки культури Гава-голігради // *Пам'ятки гальштатського періоду в межір'ччі Вісли, Дністра і Прип'яті.* – К., 1993. – С. 56–121.
 16. *Крушельницька Л. І.* Черноліська культура Середнього Придністров'я (за матеріалами непоротівської групи пам'яток). – Львів, 1998.
 17. *Кугутяк М.* Скельні святилища сокільських вершин. – Івано-Франківськ, 2008.
 18. *Малеев Ю. М.* Звіт про роботу Тернопільської археологічної експедиції Київського ордена Леніна державного університету ім. Т. Г. Шевченка в 1971 році // *Наук. архів ІА НАНУ.* – 1971. – № 7053.
 19. *Малеев Ю. М.* Звіт про роботу Тернопільської археологічної експедиції Київського державного університету в 1972 і 1973 роках // *Наук. архів ІА НАНУ.* – 1973. – № 6927.

20. *Малеєв Ю. Н.* Исследования городища у с. Нижне Кривче // АО 1971 г. – 1973. – С. 300.
21. *Малеєв Ю. М.* Звіт про роботу Тернопільської археологічної експедиції Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка в 1976 році // Наук. архів ІА НАНУ. – 1976. – № 8241.
22. *Малеєв Ю. Н.* Исследования памятников в бассейне р. Тайны (Терноп. обл.) // АО 1975 г. – 1976. – С. 356.
23. *Малеєв Ю. Н.* Раскопки гальштатского городища у с. Нижнее Кривче // АО 1976 г. – 1977. – С. 328–329.
24. *Малеєв Ю. М.* Гальштатські городища Північно-Східного Прикарпаття // ВКУ. Іст. науки. – 1978. – Вип. 20. – С. 109–116.
25. *Малеєв Ю. Н.* Отчёт об археологических исследованиях на левобережье Среднего Поднестровья // Наук. архів ІА НАНУ. – 1979. – № 8727.
26. *Малеєв Ю. Н.* Отчёт о работе Днестровской археологической экспедиции Киевского государственного университета в 1980 году // Наук. архів ІА НАНУ. – 1980. – № 9813.
27. *Малеєв Ю. Н.* Исследования гальштатского городища у с. Нижне Кривче // АО 1979 г. – 1980. – С. 300.
28. *Малеєв Ю. Н.* Отчёт о работе Днестровской археологической экспедиции Киевского университета в 1982 году // Наук. архів ІА НАНУ. – 1983. – № 20839.
29. *Малеєв Ю. Н.* История племен западной Подолии и Прикарпатья в конце бронзового – начале железного веков / Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – К., 1981.
30. *Малеєв Ю. Н.* Исследования городища Лисичники // АО 1981 г. – 1983. – С. 285.
31. *Малеєв Ю. М.* Звіт про роботу Дністровської археологічної експедиції Київського університету у 1984 році // Наук. архів ІА НАНУ. – 1985. – № 21474.
32. *Малеєв Ю. Н. Бондарчук В. А.* Отчёт о работе Днестровской археологической экспедиции Киевского государственного университета им. Т. Г. Шевченко в 1985 году // НА ІА НАНУ. – 1986. – № 22235.
33. *Малеєв Ю. Н.* Отчёт о работе Днестровской археологической экспедиции Киевского госуниверситета в 1987 году // НА ІА НАНУ. – 1987. – № 22767.
34. *Малеєв Ю. Н.* Гальштатские городища в Западной Подолии и Прикарпатье // Межплеменные связи эпохи бронзы на территории Украины. – К., 1987. – С. 86–99.
35. *Малеєв Ю. М.* Звіт про роботу Дністровської археологічної експедиції Київського держуніверситету у 1989 році // Наук. архів ІА НАНУ. – 1990. – № 23637.
36. *Малеєв Ю. М.* Звіт про роботу Дністровської археологічної експедиції Київського університету у 1990 році // Наук. архів ІА НАНУ. – 1991. – № 24114.
37. *Малеєв Ю. М.* Розкопки поселення голіградського типу в м. Заліщики на Дністрі // ВКУ Серія історії. – 1971. – № 13. – С. 106–111.
38. *Малеєв Ю. М.* Городище Городница на Дністрі // Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині. – 1992. – Вип. 2 – С. 36–38.
39. *Малеєв Ю. М.* Розкопки жертовника на городищі Лисичники // АДУ 1991 р. – Луцьк, 1993. – С. 63–64.
40. *Малеєв Ю. Н.* Причины возникновения гальштатских городищ Поднестровья // Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья (к 100-летию Бориса Николаевича Гракова). III Граковские чтения. – Запорожье, 1999. – С. 163–166.
41. *Малеєв Ю.* Дослідження передскіфського періоду Тернопілля Київським університетом // Археологія Тернопільщини. – 2003. – С. 109–116.

42. Мелюкова А. И. Памятники скифского времени лесостепного Среднего Поднестровья // МИА. – 1959. – № 64. – С. 20–31.
43. Русанова И. П., Тимощук Б. А. Отчёт о работе Прикарпатской экспедиции Института археологии АН СРСР за 1985 год // Наук. архів ІА НАНУ. – 1985. – № 21898.
44. Русанова И. П., Тимощук Б. А. Збручское святилище (предварительное сообщение) // СА. – 1986. – № 4. – С. 90–99.
45. Русанова И. П., Тимощук Б. А. Отчёт о работе Прикарпатской экспедиции Института археологии АН СРСР за 1988 год // Наук. архів ІА НАНУ. – 1988. – № 23063.
46. Русанова И. П., Тимощук Б. А. Языческие святилища древних славян. – М., 1993.
47. Русанова И. П. Истоки славянского язычества. Культурные сооружения Центральной и Восточной Европы в I тыс. до н. э. – I тыс. н. э. – Черновцы, 2002.
48. Русанова И. П., Тимощук Б. А. Языческие святилища древних славян. – М., 2007.
49. Ситник О. С., Левчук М. Р., Ягодинська М. О. Звіт про археологічні дослідження городища ранньозалізного віку Лошнів у 1991 р. (с. Лошнів Тербовлянського району Тернопільської області) // Наук. архів ІА НАНУ. – 1992. – № 24665.
50. Смирнова Г. И. Поселения культуры фракийского гальштата на Буковине // КСИА АН УССР. – 1957. – Вып. 7. – С. 58–59.
51. Смирнова Г. И. Поселения позднебронзового века и раннего железа возле с. Магала Черновицкой области // КСИИМК. – 1957. – Вып. 70. – С. 99–107.
52. Смирнова Г. Поселения Магала. Пам'ятник древнефракийської культури в Прикарпат'є (вторая половина XIII–середина VII вв. до н. э.) // МИА. – 1969. – № 150. – С. 7–34.
53. Смирнова Г. Гавско-голиградский круг памятников восточно-карпатского бассейна // АСГЭ. – 1976. – Вып. 17. – С. 18–34.
54. Смирнова Г. И. Культурно-исторические процессы в бассейне Днестра в конце II–первой половине I тыс. до н. э. / Автореф. дисс. ... докт. ист. наук. – К., 1990.
55. Тимощук Б. О. Зустріч з легендою. – Ужгород, 1974.
56. Тимощук Б. О., Томенчук Б. П. Звіт про розкопки давньоруського городища Окопи в с. Молодія Глибоцького р-ну Чернівецької області в 1976 році // Наук. архів ІА НАНУ. – 1976. – № 8427.
57. Тимощук Б. А., Русанова И. П. Славянские святилища на Среднем Днестре и в бассейне Прута // СА. – 1983. – № 4. – С. 161–163.
58. Томенчук Б. П. Археологія городищ Галицької землі. Матеріали досліджень 1976–2006 рр. – Івано-Франківськ, 2008.
59. Филипчук М. Звіт про археологічні дослідження загону № 1 Верхньодністрянської постійно діючої слов'яно-руської археологічної експедиції у 1989 р. на території Кульчицького городища (Самбірський р-н) та городища в с. Солонсько (Дрогобицький р-н) // Архів ІУ НАНУ. – 1990.
60. Филипчук М. А. Слов'янські поселення VIII–X століть в Українському Прикарпатті / Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1996.
61. Филипчук М. Дослідження городищ у Верхньому Подністров'ї // Львівський археологічний вісник. – Львів, 1999. – С. 73–86.
62. Филипчук М. Звіт про рятівні археологічні розкопки на городищі в селі Підгородище Перемишлянського району Львівської області у 2005 році // Наук. архів ІА ЛНУ ім. Івана Франка.
63. Филипчук М. А. Рятівні археологічні розкопки на городищі в с. Підгородище Перемишлянського р-ну Львівської обл. // Вісник Інституту археології. – 2007. – Вип. 2. – С. 113–136.

64. *Guštin M.* Gradišča železne dobe v Sloveniji // *Arheološki vestnik*. – 1978. – S. 100–121.
65. *Holubowicz H. i W.* Z badań na Śląży w 1949 r. // *Studia Wczesnośredniowieczne*. – 1949. – T. 1. – S. 119–148.
66. *Kopernicki J.* Poszukiwania archeologiczne w Horodnicy nad Dnistrem // *ZWAK*. – 1878. – T. 2. – S. 19–72.
67. *Maleev J. N.* Trackie grodziska okresu halsztackiego na polnocno-wshodnim Podkarpaciu // *Acta Arhaeologica Carpathica*, – 1988. – T. XXVII. – S. 95–116.
68. *Romstorfer K. A.* Die Wallburg und Fund in Glinitz (Bukowina) // *Czernowitzer Zeitung*. – Czernowitz, 1895. – N 202. – III–IV Teil. – S. 4–5.
69. *Rosen-Przeworska J.* Tradycje celtyckie w obrzędowości Protosłowian. – Wrocław - Warszawa - Kraków, 1964.

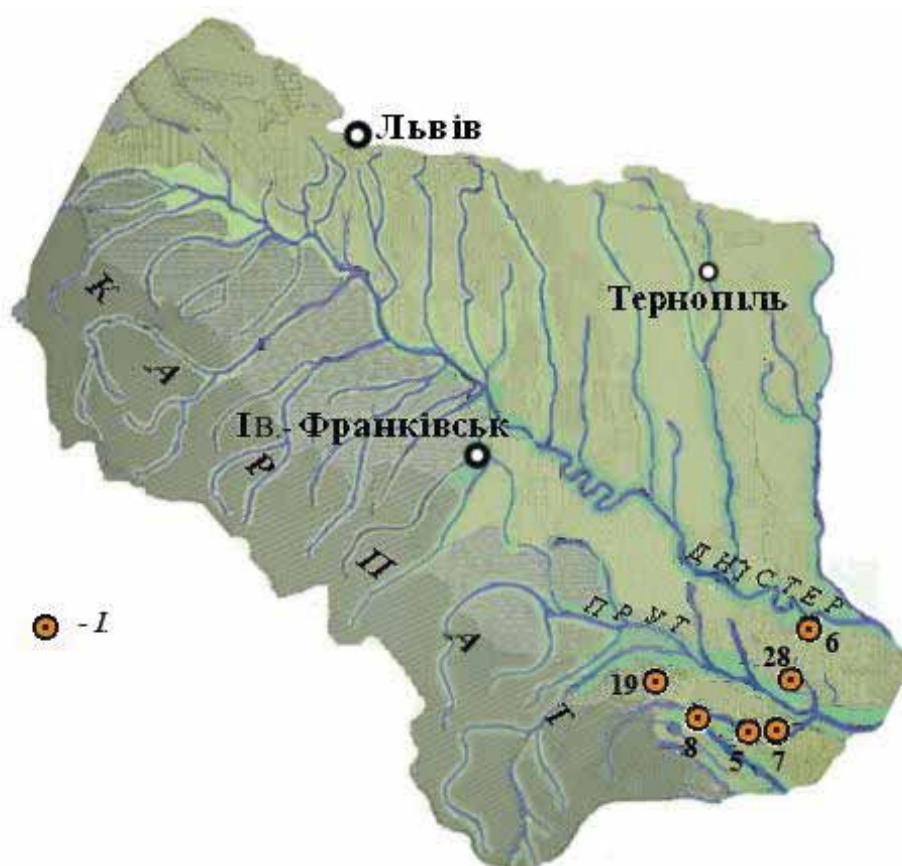

Рис. 1. Карта поширення городищ I типу:
5 – Глибока, 6 – Корнешти, 7 – Кам'яна, 8 – Снячів,
19 – Коростовата, 28 – Ржавинці.

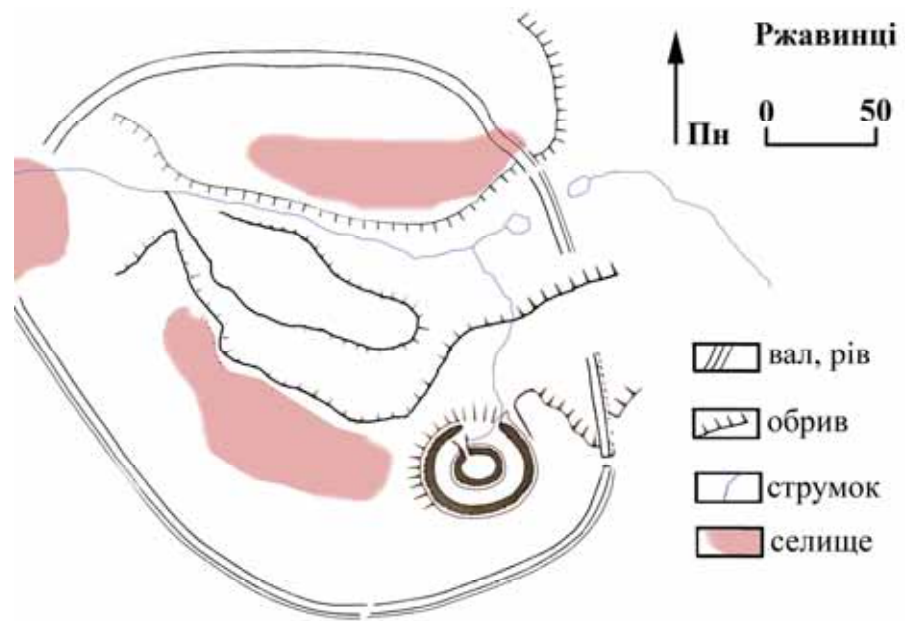

Рис. 2. Інструментальний план городища Ржавинці
(за Б. Тимощуком, доопрацьований Б. Завітієм).

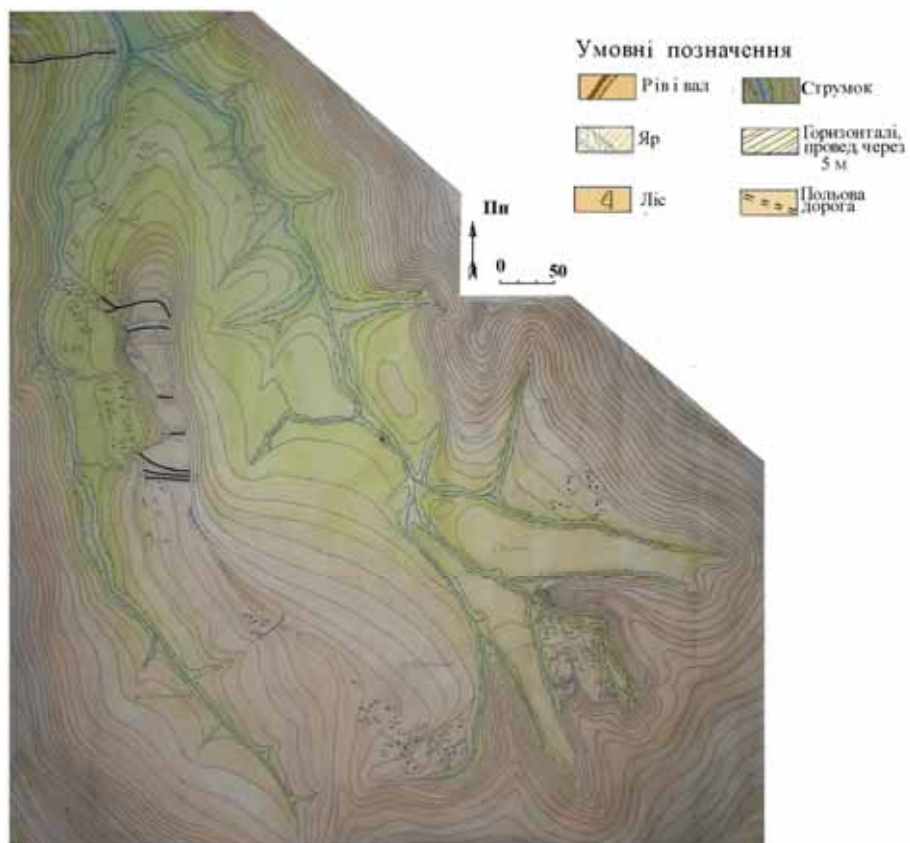

Рис. 3. Інструментальний план городища Коростовата (за М. Филипчуком).

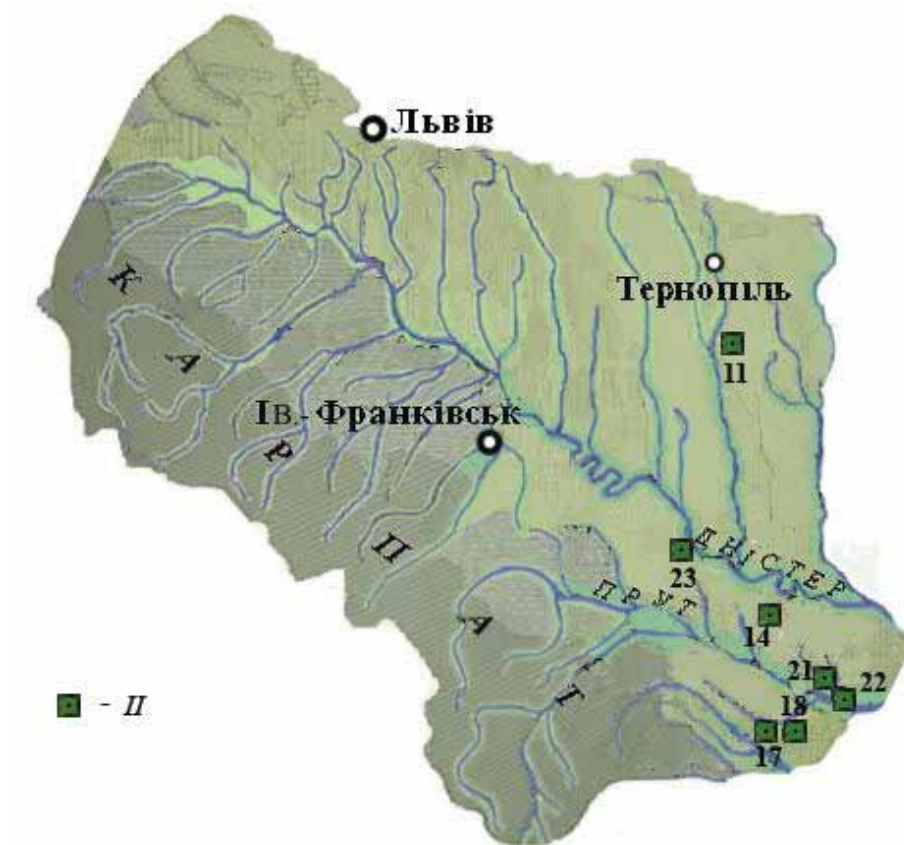

Рис. 4. Карта поширення городищ II типу:
11 – Лошнів, 17 – Волока, 18 – Червона Діброва,
21 – Нова Жучка, 22 – Садгора, 23 – Михальче.

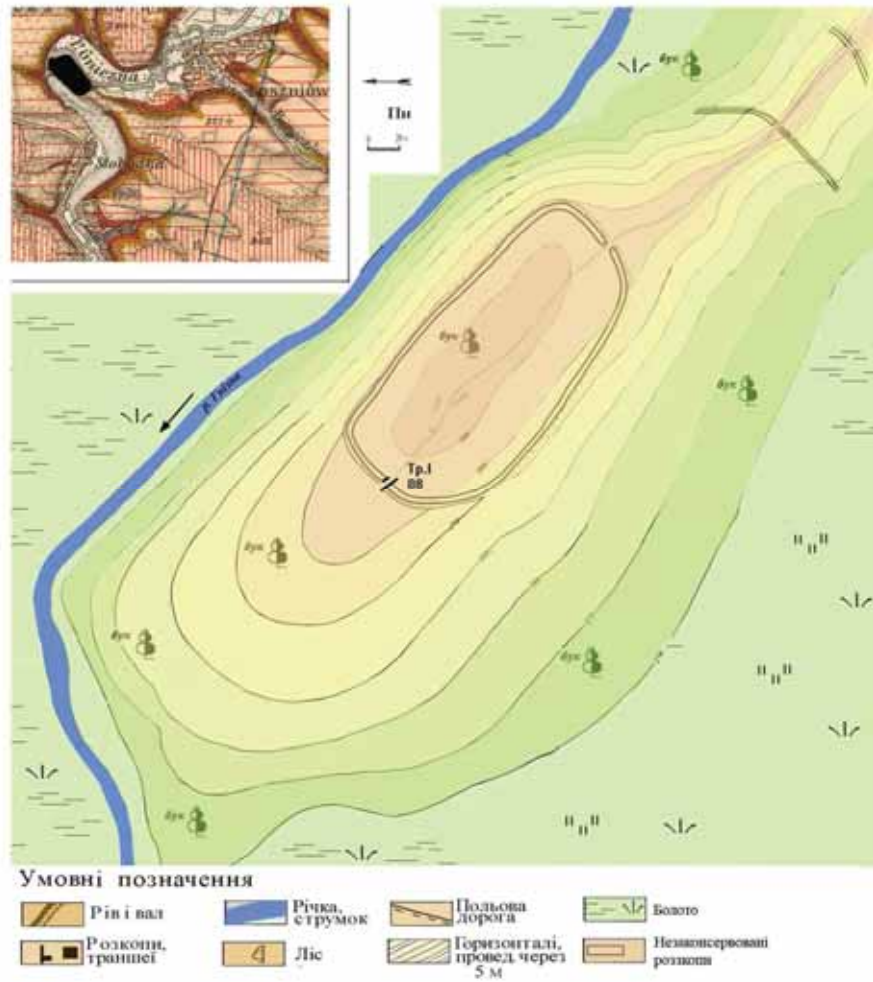

Рис. 5. Інструментальний план городища Лошнів.

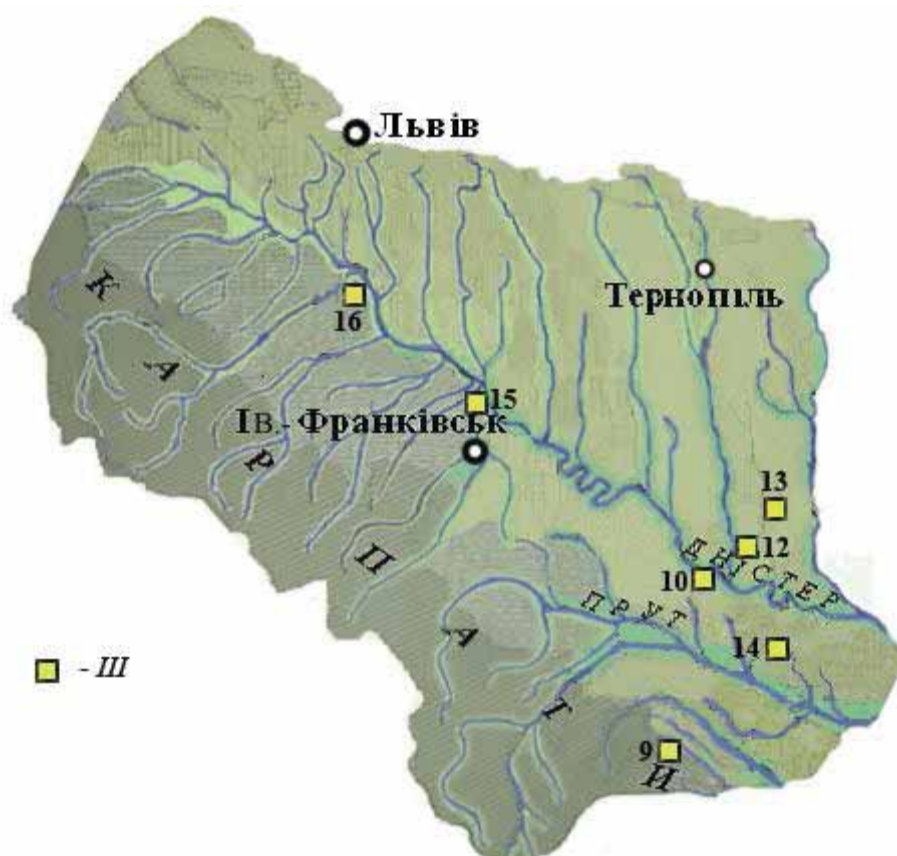

Рис. 6. Карта поширення городищ III типу:
9 – Широка Поляна, 10 – Городниця, 12 – Лисичники, 13 – Кривче,
14 – Горішні Шерівці, 15 – Галич, 16 – Жидачів.

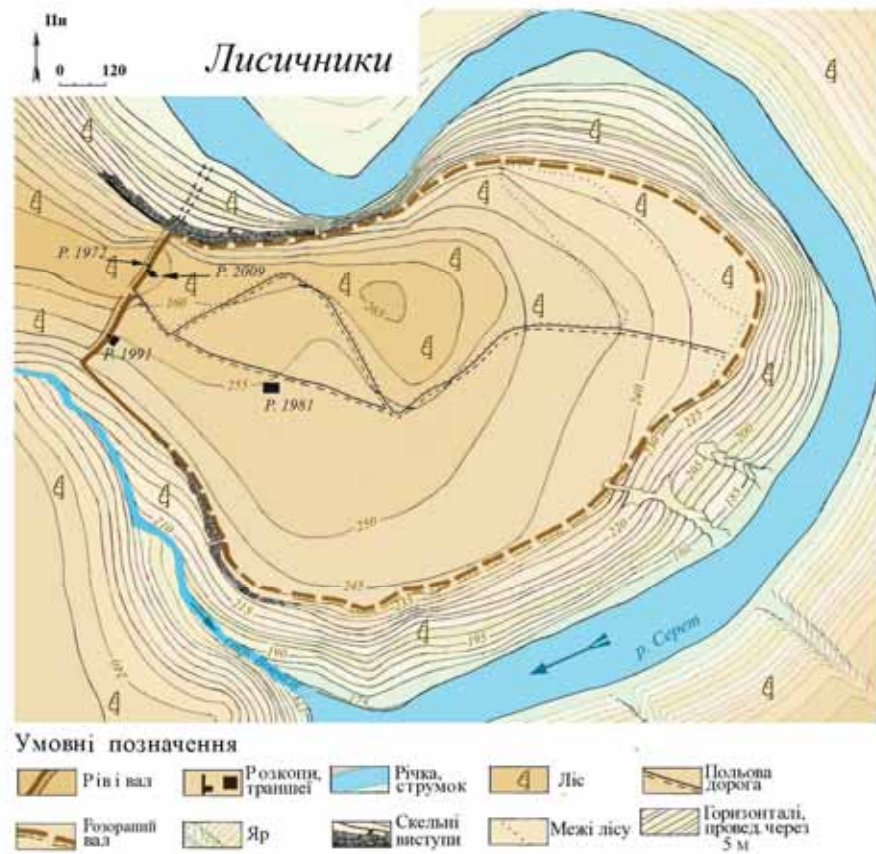

Рис. 7. Інструментальний план городища Лисичники.

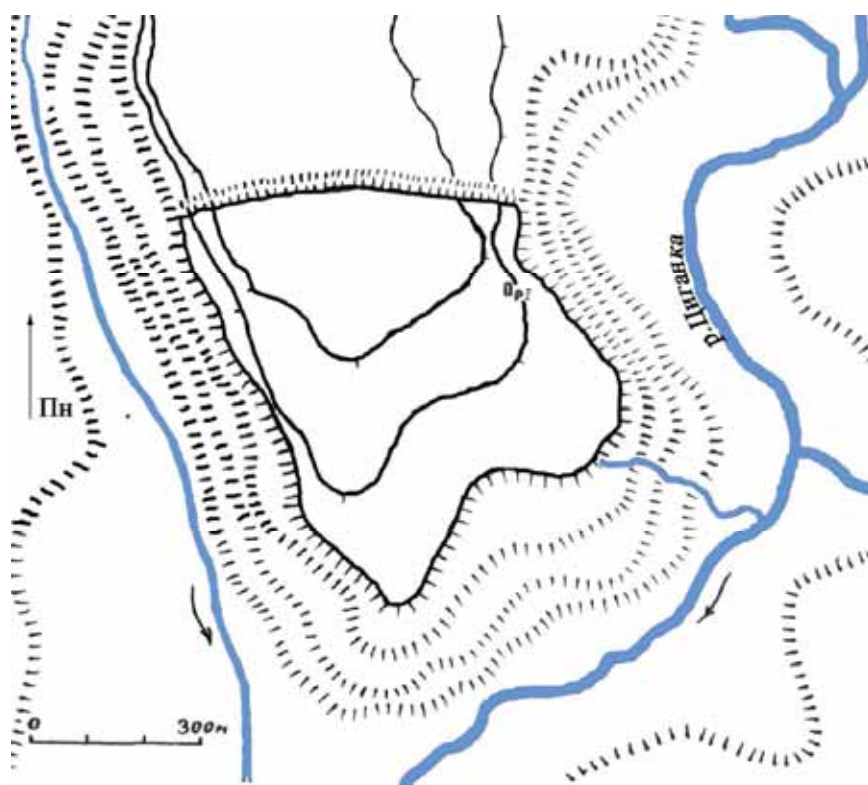

Рис. 8 План городища Кривче
(за Ю. Малєвим, доопрацьований Б. Завітієм).

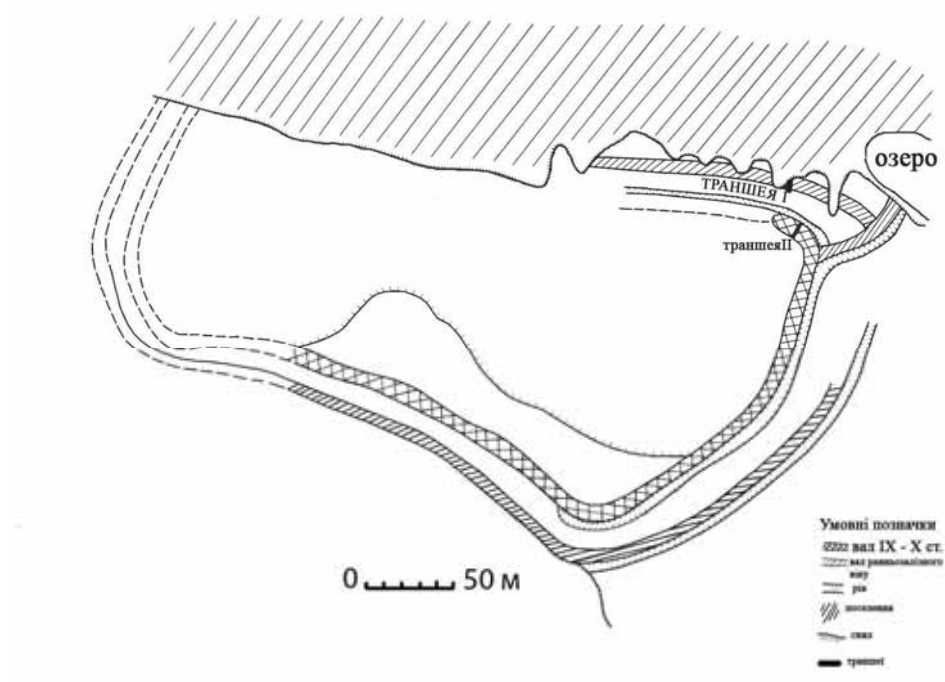

Рис. 9. Інструментальний план городища Широка Поляна (за Б. Тимошуком).

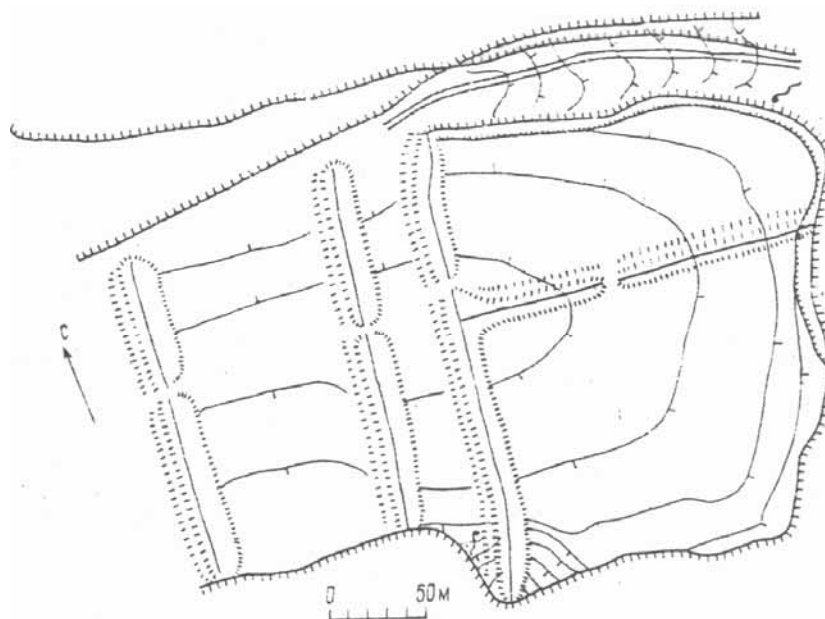

Рис. 10. План городища Городниця (за Ю. Малєвим).

Рис. 11. Карта поширення городищ IV типу:
3 – Рудники, 29 – Старе Село, 30 – Підгородище, 31 – Богит.

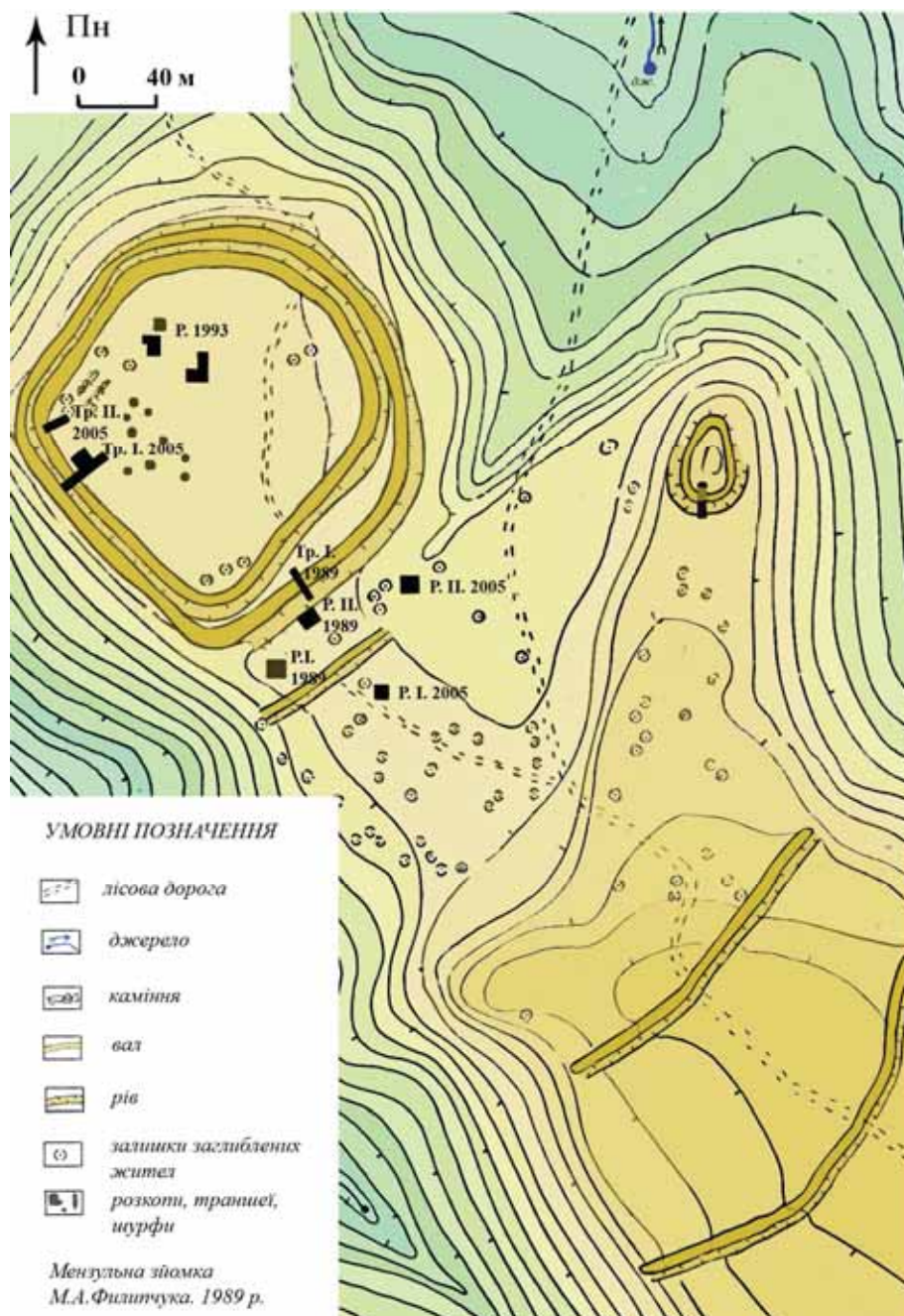

Рис. 12. Інструментальний план городища Підгородище (за М. Филипчуком).

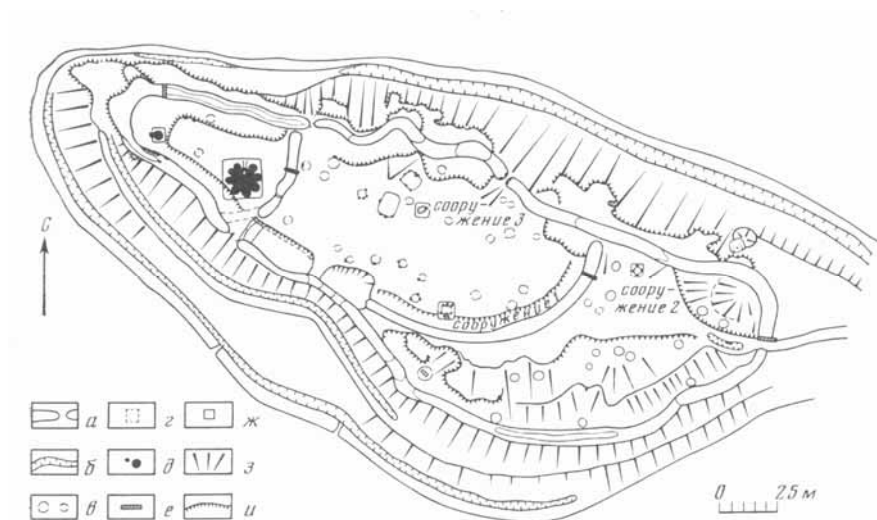

Рис. 13. Інструментальний план городища Богит (за І. Русановою):
a – вал; *b* – рів; *v* – западини; *z* – площадки; *d* – камені;
e, ж – розкопи; *z* – схили; *i* – обриви.

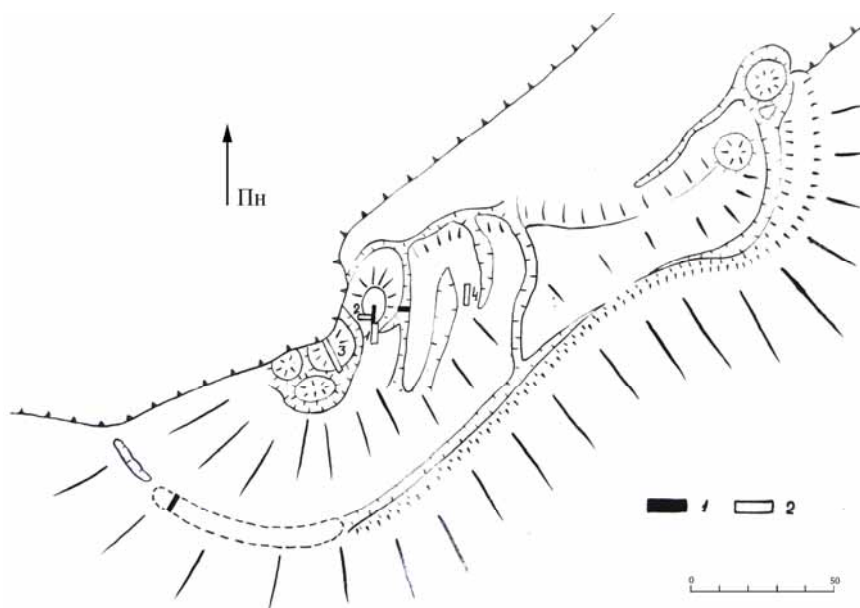

Рис. 14. Інструментальний план городища Рудники (за Б. Тимощуком):
1 – розкопи І. Русанової та Б. Тимощука; *2* – розкопи Ю. Малєєва.

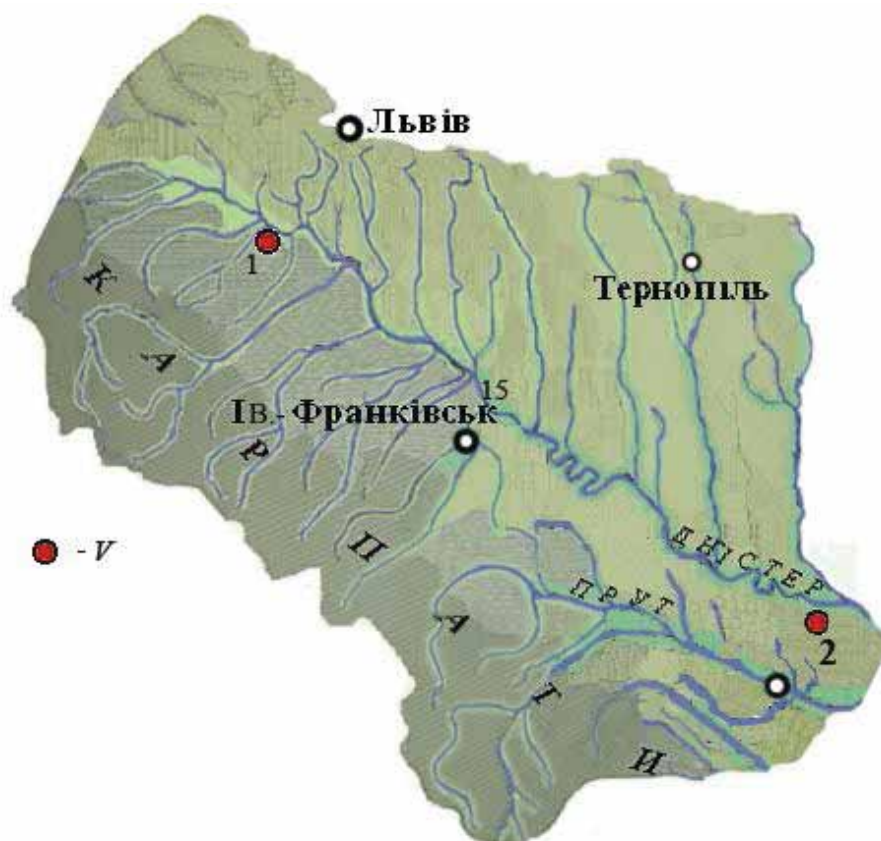

Рис. 15. Карта поширення городищ V типу:
1 – Кульчиці, 2 – Рухотин.

Рис. 16. Інструментальний план городища Кульчиці (за М. Филипчуком):
1 – вал; 2 – рів; 3 – берма; 4 – горизонталі; 5 – ліс; 6 – розкопи.

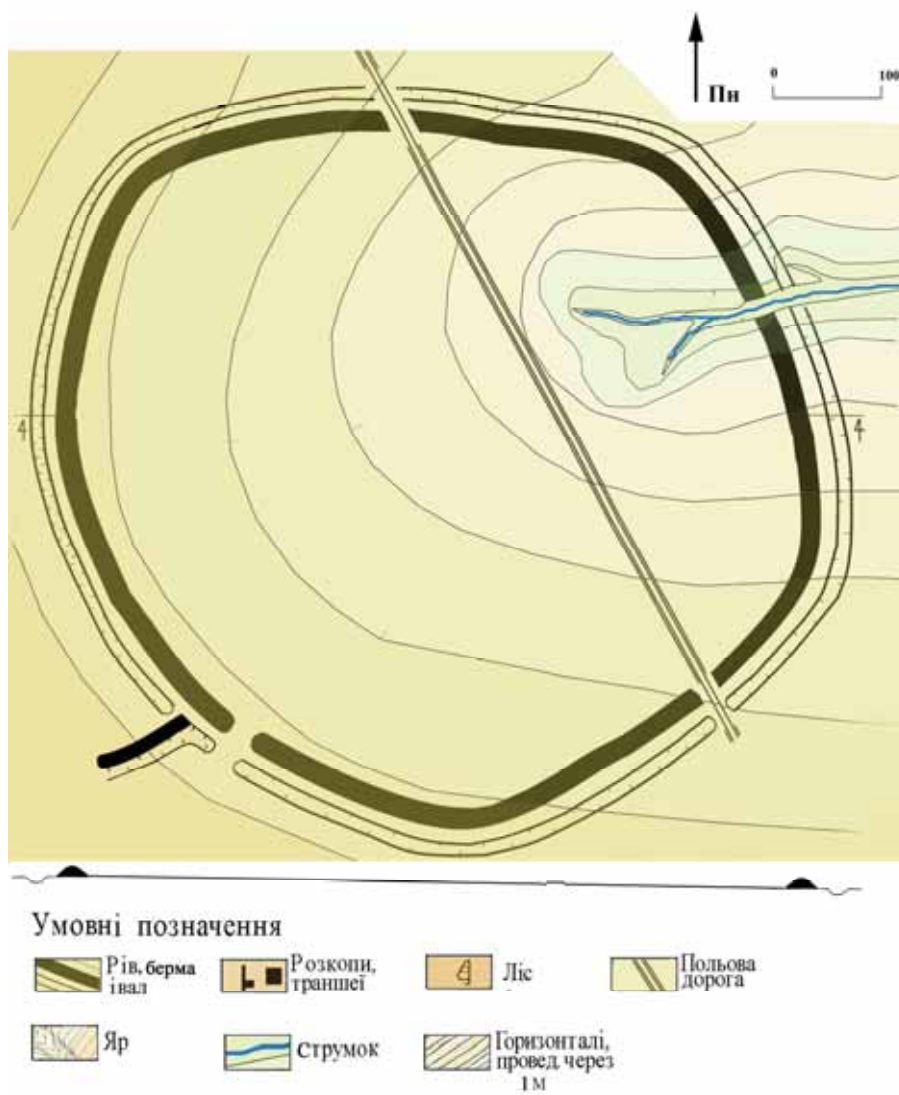

Рис. 17. Інструментальний план городища Рухотин.

Рис. 18. Карта поширення городищ VI типу:
25 – Розгірче, 26 – Тустань, 32 – Лесівка, 33 – Гарбузів, 34 – Татарів.

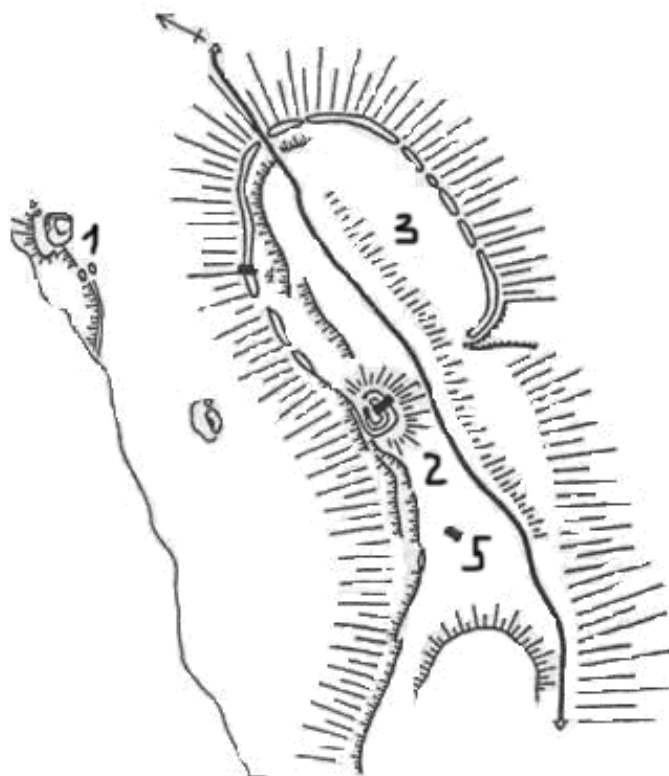

Рис. 19. План городища Розгірче (за М. Бандрівським):
1 – печерний комплекс; 2 – укріплення пізнього середньовіччя;
3 – городище пізньогальштатського періоду; 4 – піч на валах;
5 – розкоп в урочищі Ділок.

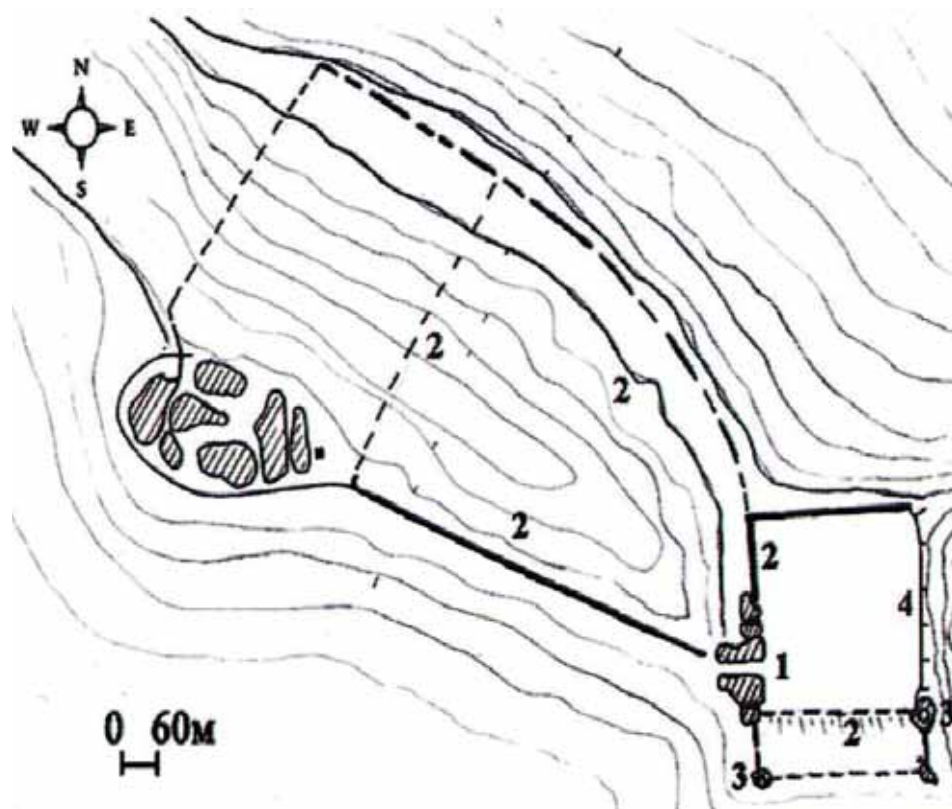

Рис. 20. План городища Татарів (за Б. Томенчуком):
1 – скельний коридор з дерев'яною прибудовою;
2 – кам'яні стіни; 3 – вежа; 4 – вал.

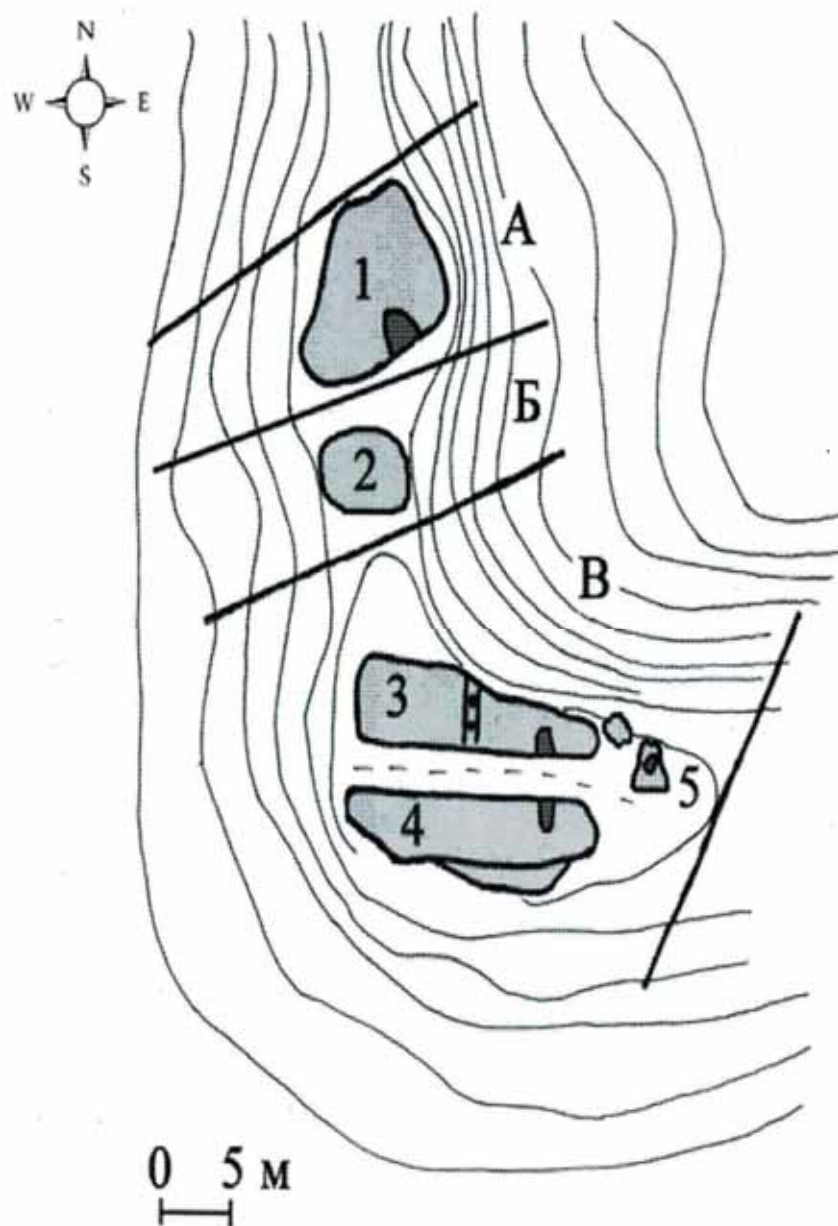

Рис. 21. План городища Лесів (за Б. Томенчуком):
1 – бесівський камінь; 2 – жертвний камінь;
3–5 – скельний брамоподібний комплекс з прибудовою.

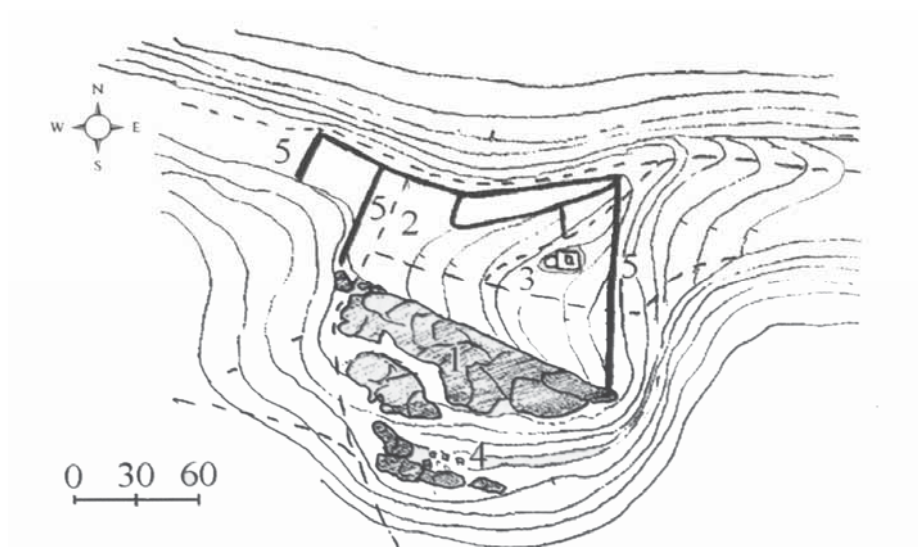

Рис. 22. План городища Гарбузів (за Томенчуком):
1 – скельний комплекс; 2 – майданчик; 3 – споруда з ямою;
4 – сліди будівель; 5 – кам'яні стіни.

Рис. 23. Інструментальний план городища Сльонж (за Н. Сехак-Нолубовіч):
1-2 – кам'яні конструкції; 3 – джерела; 4 – дороги.

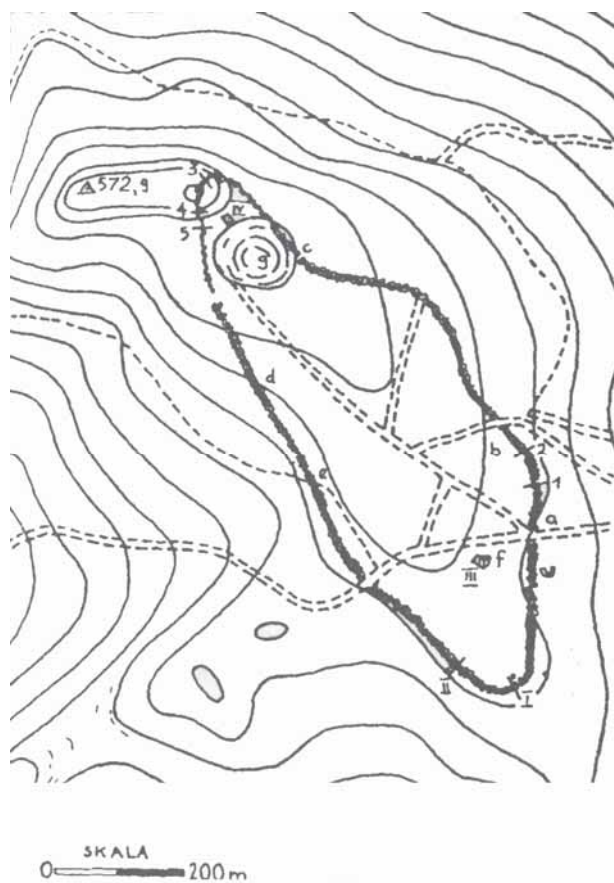

Рис. 24. Інструментальний план городища Радуня (за Н. Сехак-Нолубович).

**ГОРОДИЩА РАННЕЖЕЛЕЗНОГО ВЕКА
НА ВЕРХНЕМ И СРЕДНЕМ ДНЕСТРЕ****Б. И. Завитий***Львовский национальный университет имени Ивана Франко
ул. Университетская, 1, г. Львов, 79000, e-mail: zawitij@ukr.net*

Показано место городищ раннежелезного века на Верхнем и Среднем Днестре в пространственной структуре региона. Выделено шесть групп городищ, пять из которых относятся к Гава-Голиградской культуре, а одна группа – к раннескифскому времени.

Ключевые слова: Поднепровье, раннежелезный век, Гава-Голиградская культура, черепино-лагодивская группа, западнородольская группа, городища, оборонительные укрепления, вал, ров, культурный слой, жилище, наземное сооружение, керамика.

**EARLY IRON AGE HILLFORTS
IN UPPER AND MIDDLE DNIESTER REGION****B. Zavitiy***Ivan Franko Lviv National University
Universytetska St. 1, Lviv, 79000, e-mail: zawitij@ukr.net*

The role of Early Iron Age hillforts is analysed in correspondence with the spacial structure of Upper and Middle Dniester area. Six groups of hillfort are differentiated. Five of them belong to Gava-Goligrady culture and a single one belongs to culture of Early Scythian times.

Key words: Dniester area, Early Iron Age, Gava-Goligrady culture, Cherepyn-Lagodiv group, Western Podillia group, hillfort, fortifications, rampart, trench, cultural layer, dwelling, ground structure, ceramics.

Стаття надійшла до редколегії 17. 02. 2011

Прийнята до друку 28. 04. 2011